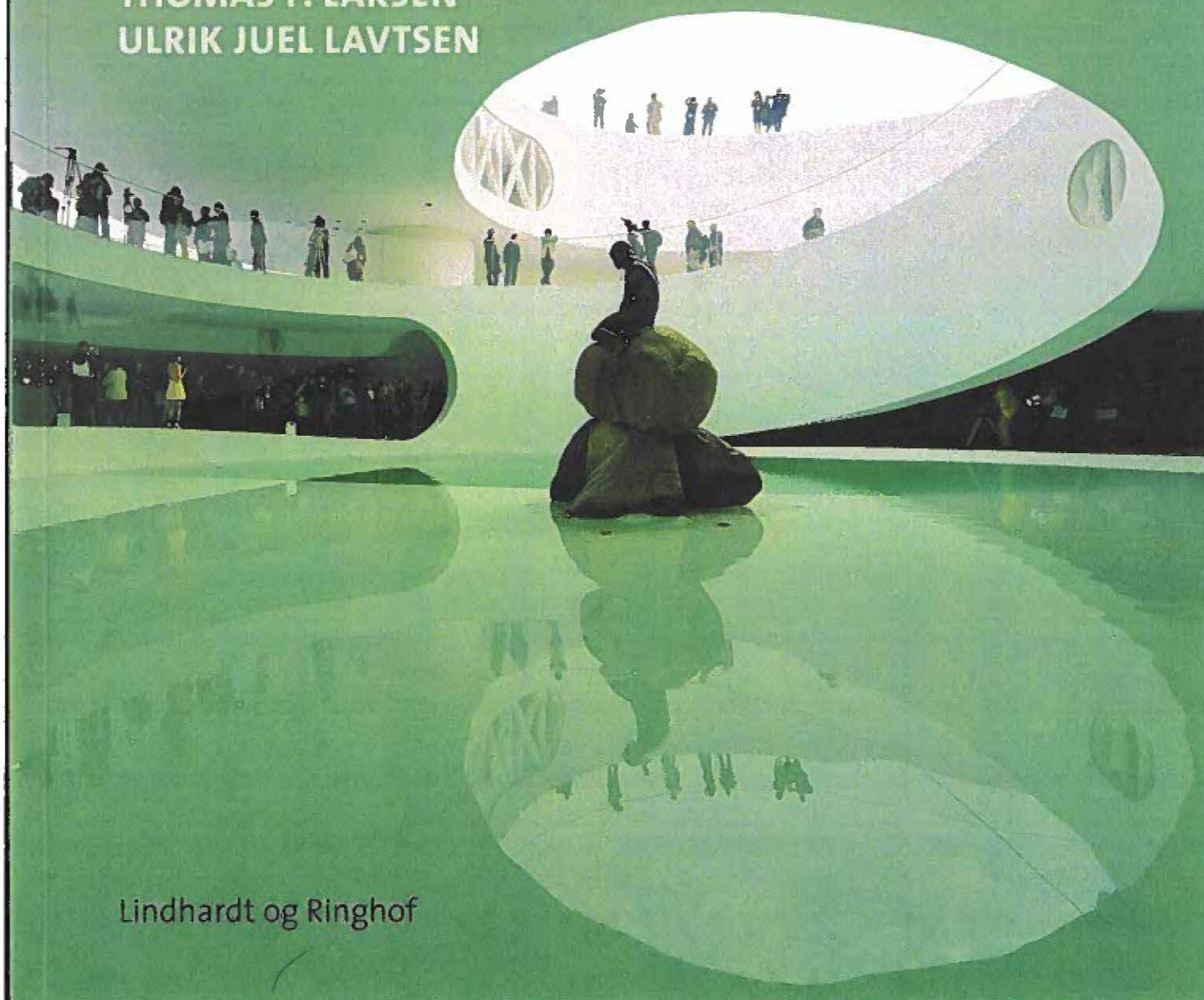


DANMARKS HISTORIE

MARTIN CLEEMANN RASMUSSEN

THOMAS P. LARSEN

ULRIK JUEL LAVTSEN



Lindhardt og Ringhof

ENEVÆLDEN

Det er et udmattet Danmark, vi møder i 1660. Landet havde været i konstant militært beredskab siden Christian 4.'s tid, og de høje skatter til militærudgifter, havde udpint landets befolkning.

Christian 4.'s aktive udenrigspolitik og ambitionen om at blive monark for hele Norden, havde resulteret i en række bekostelige krige mod datidens argeste rival Sverige. To gange i løbet af 1600-tallet måtte Danmark afstå territorier til Sverige. Første gang var efter nederlaget i *Torstenssonfejden* (1643-1645), hvor Danmark måtte opgive dele af Sverige og en bid af Norge. Siden var det under Frederik 3., hvor Danmark, efter et dramatisk nederlag i vinteren 1658, var tvunget til at underskrive "Roskildefreden" og afstå Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm samt dele af Norge. Krigene havde efterladt et styrket Sverige og et Danmark i knæ.

Internt i Danmark var et opgør under opsejling. Mange følte at landets magtfulde elite, adelen, havde svigtet i den seneste svenskekrig. Da faren var overhængende, var adelen enten flygtet, eller den havde forholdt sig passiv. Ifølge aftaler med kongen og samfundets øvrige aktører, stænderne, var adelen ellers forpligtet til at stille med militærmagt. Mens svenskerne bevægede sig mod København, havde kongen været overladt til selv at stå for finansiering og organisering af hovedstadens forsvar. Nok resulterede belejringen af København i, at den danske konge fremstod som en modig og principfast mand, der sikrede Danmarks bevarelse gennem en acceptabel fredsaftale, men i virkeligheden var fredsaftalen kun kommet på plads gennem pres på Sverige fra Holland, Danmarks allierede. Hele forløbet blev til stor skade for den danske adel og dens privilegier. Krigen havde afsløret, at adelen havde udspillet sig selv, og at der måtte gøres noget radikalt ved den traditionelle fordeling af magten i Danmark.

Statskup og arveligt monarki

I oktober 1660 holdt tre af Danmarks fire organiserede samfundsklasser et stort møde i København. Man ville styrke staten, genopbygge landet og forsøge at løse nogle af de interne problemer. Sammen med kongen forhandlede 200 repræsentanter fra adelen, fra de gejstlige og fra borgerskabet i flere dage, uden at man kom nogle vegne.

Hovedproblemet var, at en politisk splittet og militært svækket adel ikke havde været i stand til at overholde sine forpligtelser og effektivt forsvare Danmark. Stænderne var afhængige af hinanden, og landets sammenhængskraft bestod i, at hver stand opfyldte sine forpligtelser i henhold til stat og fællesskab. Følgelig havde adelens svigt været til skade

Stormen på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659. København står i flamme, mens svenske tropper marcherer over isen. Maleri af Vertang.

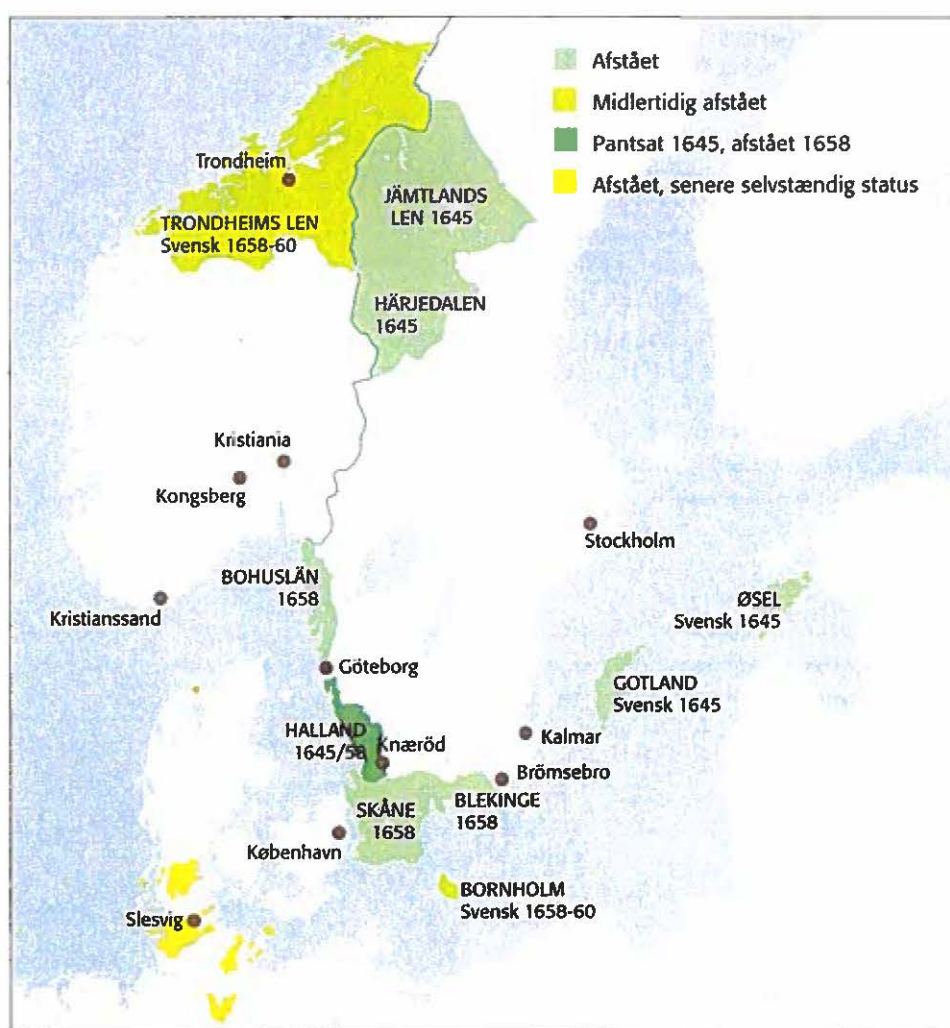
for hele landet. Ifølge kongen og de øvrige stænder havde de privilegier, den magt og den frihed som adelen nød, ikke længere samme berettigelse som tidligere.

Samtidig havde borgerstanden, bestående af handelsfolk og byernes mere velhavende befolkningslag, oplevet fremgang og vækst i de forløbne årtier. Det var de rige købmænd, som gennem store lån og leveringer af forsyninger samt materiel havde sørget for, at kongen kunne føre krigene mod Sverige. Og selvom kongen nu skyldte borgerstanden store summer, så mente borgerstanden, at det var dem, som havde båret landet igennem svenskekrigene og ikke adelen. Derfor skulle borgerstandens indflydelse også udvides efter fortjeneste, mente de.

Kongen selv ønskede større frihed i sin magtudøvelse end tidligere, hvor rigsrådet ofte havde undermineret hans magt. Rigsrådet var en magtfuld forsamling af repræsentanter fortrinsvis fra toppen af adelens hierarki. Repræsentanterne fungerede som en slags ministre, og lige siden rådets oprettelse under Erik Klipping i 1282, havde ingen konge kunnet krones uden rigsrådets samtykke. Endvidere skulle alle tiltrædende konger underskrive aftaler som rigsrådet forfattede (de såkaldte "håndfæstninger"), og som begrænsede kongemagten og privilegerede adelen. Frederik 3. ønskede dette bragt til ophør ved at gøre kongedømmet arveligt og absolut.

Hvad angår de to øvrige stænder, så var bondestanden splittet og havde ingen direkte

Afståelser af landområder i forbindelse med svenskekrigene. Med afståelserne begyndte en udvikling, som over de næste århundrede forvandlede Danmark fra stormagt til småstat.





Enevælden i sin pragt fremvises for landets befolkning under edsaf-læggelse 18. oktober 1660. I midten; Slotspladsen, til venstre; Holmens kirke og bagerst; Børsen. Adelen har bøjet sig for kongens krav, og Gud lader solen skinne på sin enevældige konge... Det detaljemættede maleri viser både høj og lav: Adskillige af tidens mest magtfulde personer optræder på maleriet sammen med bønder, handelsfolk mv. Er de mange soldater malerens skildring af, at stændermødet 1660 også var et statskup? Eller er de blot udtryk for en påstand om at alle støttede op om enevælden? Maleri af Wolfgang Heimbach 1666.

indflydelse på forhandlingerne ved mødet. For de gejstlige havde reformationen medført, at den danske kirke ikke længere hørte under den katolske pave, men i stedet var blevet en evangelisk-luthersk kirke under den danske konge. Dette gav kirken tilknytning til kongemagten. Desuden talte Luthers *To-regimentelære* imod, at kirken skulle arbejde for politisk indflydelse af den type, som blev udøvet i rigsrådet (se "Reformation og renæssance").

Følgelig stod magtkampen nu mellem Frederik 3., borgerstanden og de gejstlige på den ene side overfor adelen. Med så stærk en alliance måtte kongen kunne gennemdrive sine ønsker. Men adelen nægtede fortsat at bøje sig. Adelen afviste først at betale for ødelæggelserne under krigen, og dernæst nægtede den at opgive de mange privilegier (eksempelvis skattefrihed), som den havde nydt godt af siden middelalderen.

Kongen foretog da et dramatisk træk. Han satte København i militær undtagelsestilstand og lukkede den 10. oktober portene ind til hovedstaden – ikke for at forhindre angreb udefra, men for at holde adelen inde. Kongen håbede på den måde at tvinge adelen til at betale sin del af landets genopbygning samt få den til at opgive sine magtbeføjelser og privilegier.

Kongens strategi lykkedes. Adelen bøjede sig for presset. I begyndelsen af 1661 underskrev borgerstanden, de gejstlige og adelen "enevolds-arveregeringsakten". Som det hed i akten, var kongen nu "*een absolut og suveræn arveherre*".

Enevælden som effektivisering

Enevoldsarveregeringsakten blev fulgt op af Kongeloven af 18. oktober 1665, som både udvidede og specificerede kongens magt.

Kritiske røster har hævdet, at Frederik 3. fik skabt det perfekte diktatur med kongeloven. Magten som tidligere havde været delt mellem rigsråd og konge, havde, trods vanskeligheder, virket gennem forhandling og samarbejde. Nu formulerede kongeloven en ny styreform for Danmark, som aldrig skulle genforhandles, og hvor al magt var samlet hos en person: "*Danmarks og Norges enevoldsarvekonge skal herefter være og af alle undersætter holdes og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love, der intet andet hoved og dommer kender over sig hverken i gejstlige eller verdslige sager uden Gud alene.*" (Kongeloven § 2).

Kravene til den enevældige konge var få. Eksempelvis måtte han ikke dele riget op, og han kunne ikke abdicere fra kongemagten.



Forside til Kongeloven fra den trykte udgave 1709.

Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina

Historien viser sig fra sin mest personlige side, når man læser de mange kilder og beretninger om Corfitz Ulfeldt og hans kone Leonora Christina. Begge levede begivenhedsrige liv. Som overlevende manøvrerede de på virtuos vis rundt i 1600-tallets politiske liv.

Corfitz Ulfeldt, søn af en tidligere rigskansler, blev ansat i en ledende stilling ved hoffet under Christian 4., og han blev hurtigt en af dennes favoritter. Så glad var kongen for Ulfeldt, at han skaffede Ulfeldt en plads i rigsrådet og præsenterede ham for den kvinde, der skulle blive hans kone – kongens egen datter Leonora Christina.

Ulfeldts luftige valgsprog *"Tilværelsen er en farce, der styres af øjeblikkets luner"* kunne måske have fået nogle advarselsklokker til at ringe hos kongen, men Ulfeldt var ambitiøs, intelligent og charmerende. Ulfeldt blev gradvist kongens nærmeste rådgiver, men anvendte blandt andet sin magt til at berige sig selv. Eksempelvis indgik han alliancer med udvalgte købmænd, som fik lov

til at stå for leverancer til den danske stat. Varerne blev indkøbt til overpris. Købmændene og Ulfeldt delte fortjenesten, mens Christian 4. og statskassen blev forgældet. Landets ringe økonomi underminerede gradvist kongens magt, og Ulfeldt benyttede dette til at styrke egen position yderligere.

Da Christian 4. døde i 1648, var Ulfeldts magt så stor, at han i en periode frem til Frederik 3.'s indsættelse i november 1648, reelt regerede Danmark. Som rigsrådets formand og med adelen i ryggen var Ulfeldts magt næsten ubegrænset. Et stændermøde i april 1648 viste dette med al tydelighed: Resultat af stænderforsamlingen blev en stærk begunstiggelse af adelen og deres magtorgan, rigsrådet, på bekostning af kongens magt. Aftalen fratog den nye konge retten til at hæve told, at rejse udenlands, at slutte forbund med udenlandske magter og til at udvælge folk til rigsrådet. Ved en række strategiske træk lykkedes det efterfølgende Frederik 3. at spille adelens familier ud mod hinanden og dermed svække Ulfeldts magt.

Endnu mere presset blev Ulfeldt da hans elskerinde, Dina, henvendte sig til kong Frederik og fortalte, at Ulfeldt og Leonora Christina ville myrde kongen. En aften havde Ulfeldt fået besøg af sin kone, mens han og Dina var i seng sammen. Skjult under en dyne havde Dina hørt Leonora Christina sige, at hun medbragte en flaske, som ville få kongen til at "gå bort som i en dvale".

I den efterfølgende retssag lykkedes det Ulfeldt at så tvivl om Dinas historie, og hun blev halshugget. Ulfeldt overlevede altså i første omgang, hvorefter han valgte at flygte til Sverige.

I Sverige blev Ulfeldt kommissær under den svenske kong Gustav, og han stod på svensk side i krigen mod Danmark i 1658. En svensk sammensværgelse tvang imidlertid Ulfeldt til at flygte tilbage til Danmark, hvor han og Leonora Christina blev fængslet i Hammershus.

Kongen forbarmede sig dog senere over Ulfeldt og frigav ham. Da Ulfeldt kort efter rejste til Tyskland, kom det frem, at han havde tilbudt en tysk fyrste at lede et oprør i Danmark, hvis Ulfeldt fik tysk støtte. Hans kone, Leonora Christina, blev da sat i fængsel i Blåtårn, et af Københavns slots tårne. Ulfeldt selv døde under opholdet i Tyskland.

Leonora Christina sad 22 år i Blåtårn og skrev her bogen *"Jammers Minde"* om sit liv. Renæssanceværket anses for den første danske erindringsbog, men er samtidig et forsvar hvor Leonora Christina forsøger at renske både sig selv og sin mand.



Corfitz Ulfeldt.



Leonora Christina på renæssancemaleri fra 1643. Den sorte ulv er et symbol på Ul(V)feldt, men hvad er den hvide hund et symbol på? Maleri af Karel van Mander.

Selvom Frederik 3. udnyttede de historiske muligheder for en komplet magtovertagelse, kan man på den anden side hævde, at kongeloven netop var et resultat af forhandling og samarbejde. Den var det konkrete resultat af den nye alliance mellem konge, kirke og borgerskab i 1660. Desuden måtte kongen stadig efterkomme ønsker fra stænderne og befolkningen, da det enevældige magtgrundlag ellers ville skride.

Alt i alt var enevældens indførelse en reaktion på den akutte krise Danmark stod i i 1660, og den resulterede i en effektivisering af magten og af beslutningsprocesserne. Samtidig betød dens indførelse en stabilisering af det danske samfund, og ikke mindst at man igen kunne efterkomme et af samtidens udbredte ønsker; at gøre et nyt forsøg med at banke de svenske arvefjender på plads!

Sidstnævnte lykkedes kun delvist. I *Den skånske krig* (1675-1679) angreb Danmark-Norge Sverige og vandt flere sejre. Særligt sejren over svenskerne ved søslaget i Køge bugt 1. juli 1677 var betydningsfuldt, og det er da også siden blevet en næsten legendarisk begivenhed i dansk selvforståelse.

I Den skånske krig besatte Danmark-Norge flere af de landområder, man havde tabt i første halvdel af århundredet, men på grund af pres fra den franske enevoldskonge, "Solkongen" Ludvig den 14., måtte man i 1679 slutte fred og acceptere de gamle grænsedragninger fra freden i 1660. På dette område var enevældens største succes, at krigshandlingerne alle foregik uden for landet. Bortset fra det var den militære succes yderst begrænset.

Kongen, der anførte danskerne i den skånske krig var Christian 5. Han var den første konge der arvede kongeriget Danmark ved kongeloven.

Christian 5. udbyggede sin faders arbejde med gennemførelsen af den banebrydende Danske lov i 1683. Jyske lov fra 1241 var en af de væsentlige inspirationskilder til Danske lov – med lov skulle land stadig bygges – men Danske lov erstattede de gamle landskabslove, hvor forskellige dele af Danmark havde haft forskellige lovkomplekser og særregler. Christian 5.'s nye lov var banebrydende, fordi den gjaldt uforandret over hele kongens rige. På denne vis var den med til at samle landet yderligere.

Danske lovs grundprincip var desuden, at den skulle virke i kraft af afskrækkelse. Lovens karakter og kendskabet til dens blotte eksistens skulle motivere folk til ikke at begå kriminelle handlinger. Deri afveg den ikke synderligt fra tidligere love eller love i det øvrige

Slaget i Køge Bugt den 1. juli 1677 malet af Claus Møinichen 1686-1688.



Ludvig 14. – "Solkongen"
 – sidder omgivet af sin familie og de græske guder på dette barokmaleri fra 1670. Solkongen og den franske enevælde var et forbillede for de øvrige europæiske kongedømmer. Maleri af Jean Nocret.



Europa. Danske lov var alligevel skelsættende, fordi den skabte lighed for loven for alle indbyggere i Danmark. I hvert fald formelt kunne en adelsmand og en ikke-adelig nu dømmes på lige vilkår. Som en mindre sidegevinst til den nye lovs krav om solid bevisførelse blev hekseri stort set umuligt at påvise. Med lovens forbedring af retssikkerheden blev hekseprocesserne indirekte afskaffet.

Med sin Danske lov skabte enevælden et mere ensartet land. Og ved at styrke sammenhængskraften i landet styrkede enevælden sig selv.

Både Kongeloven og Danske Lov vakte opsigt i det øvrige Europa. Her var enevælden allerede indført de fleste steder, men man anså Danmark for at være særligt fremsynet, idet man som det eneste land i Europa havde nedskrevet en lov, som udgjorde en kontrakt mellem konge og samfund.

Teorier om styreformer og det gode samfunds opbygning var allerede begyndt at blive udviklet rundt omkring i Europa. Teorierne cirkulerede blandt overklassen og staternes førende embedsfolk. Særlig betydning for enevælden fik den franske filosof Jean Bodins (1530-96) tanker om styreformer i hans *Fem bøger om republikken* (1576). Ifølge Bodin skulle kongen have den fulde lovgivende magt, men loven måtte dog konstrueres og udøves i overensstemmelse med almenvældets ønsker. Kort sagt: For at skabe stabile stater skulle befolkningsflertallet tilgodeses. Den enevældige konge var konge af Guds nåde, og i princippet hævet over menneskelovene, men som en veluddannet idealskikkelse skulle han være retfærdig og udvikle staten med lydhørhed overfor befolkningen.

Bodins tanker om absolutisme dannede direkte inspiration for kongeloven. Det var først med franskmænden Montesquieu (1689-1755), at man i midten af 1700-tallet fik formuleret "magtens tredeling" i en udøvende, lovgivende og dømmende magt. En tredeling som i dag er en integreret del af dansk statsopbygning. Under enevælden var der imidlertid ingen tredeling. Hele magten var samlet i kongens person.

Filosofiske statsteorier, store politiske rokader og enevældens reformer kendetegner sidste halvdel af 1600-tallet. Men for 90 % af landets befolkning, bønderne, blev kårene forringet.

Bøndernes hoveripligt – det arbejde de var tvunget til at yde ved godser – blev forøget i 1600-tallet. Bønderne var stadig under vornedskab, hvilket betød at de ikke måtte flytte fra deres gårde uden tilladelse fra godsejerne. Da Christian 5. døde i august 1699, var bon-

destandens indflydelse stadig forsvindende lille. Endvidere havde Christian 5. i perioden 1681-88 foranstaltet en opmåling af hele Danmark og arrangeret opmålingen i den såkaldte "matrikel". Matriklen dannede grundlag for jordbeskatning af befolkningen, og den betød en effektivisering af det danske skattesystem. Så effektiv var "Matriklen", at den gjaldt helt frem til 1844. Sammen med ekstraudgifterne til de mange krige blev resultatet at beskatningen af landboerne steg 4,5 gange i sidste halvdel af 1600-tallet. Enevælden forvandlede Danmark til en skattestat, og det var bønderne, der bar den tungeste byrde.

Alt i alt var indførelsen af den arvelige enevælde en effektivisering og en modernisering af den danske styreform. Kongen kunne nu selv sammensætte et politisk magtfuldt og kongeloyalt administrativt system. Noget af det elitære forsvandt ud af statsapparatet sammen med den gamle standsadel. Nu blev særligt stræbsomme embedsmænd fra borgerstanden belønnet med adelstitler. De blev den nye, professionelle og kongetro adels-type; rangadelen.

Enevælden cementerede sig med en effektiv centralregering og en så velfungerende administration, at man bibeholdt store dele af den efter statsomvæltningen ved Grundlovens indførelse i 1849.

Måske var enevældens diktatoriske effektivitet et nødvendigt skridt på vejen mod demokrati?

Ejendomsfordeling i Danmark 1650 og 1688

Ejer	Antal gårde 1650	Antal gårde 1688	Tdr. htk. 1688
Kronen		25,2 %	25,5 %
Kirke, Universitet	52,1 %	10,1 %	10,2 %
Gammel adel	43,5 %	29,4 %	29,7 %
Enevoldsadel	-	7,6 %	7,8 %
Grever og friherrer	-	8,3 %	8,4 %
Borgerlige	-	17,6 %	16,7 %
Selvejere	4,4 %	1,8 %	1,7 %
I alt	100,0 % = 58.020 gårde	100,0 % = 58.195 gårde	100,0 % = 357.492 tdr. htk.

Hovedgårde i den gamle adels eje 1660-1720

	Antal gårde	Indeks (1660=100)
1660	638	100
1670	516	81
1680	448	70
1690	351	55
1700	299	47
1710	258	40
1720	235	37

Enevoldskonge og discountenevælde

Enevældens indførelse var et produkt af et land i akut krise, og enevældens første konge vandt magten over et fallitbo. Christian 4.'s ødsle livsstil og nederlagene til Sverige havde resulteret i en gæld på 4,3 millioner rigsdaler. Et uhyre stort beløb efter datidens forhold. Den afgørende udfordring for kongen og enevældens politik var at betale af på landets gæld. Sidste halvdel af 1600-tallet måtte stå i sparsommelighedens tegn, ellers ville landet i værste fald falde fra hinanden.

Både Frederik 3. og Christian 5. kendte merkantilismen indgående og fulgte dens principper i gennemførelsen af økonomiske reformer. Toldsatser blev sat op for at forhindre import og anspore til eksport. Skatterne på befolkningen og udvalgte varer blev øget. Der blev solgt ud af kronens jord til kunstigt opskruede priser. Og statsstyrede monopoler på varer (eksempelvis korn) blev gennemført.

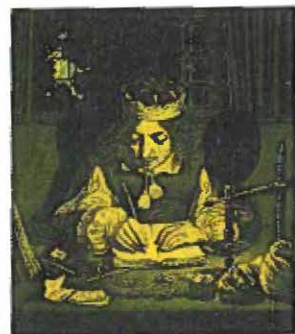
En myte om den tidlige danske enevælde lyder, at kongen og hans hof levede et ødselt liv i luksus, mens befolkningen led. Dette er en misforståelse. Gennem begge kongernes regeringstid bestod de økonomiske udfordringer i at nedbringe udgifterne. Dette måtte nødvendigvis også inkludere udgifterne til enevældens eget hof.

Kongens magt var i princippet undskrænket, men enevældens magt kunne ikke bibeholdes uden stændernes og folkets velvilje. Det var derfor af afgørende betydning, at alle havde indtrykket af, at kongen og derfor landet klarede sig godt. Hoffet omkring kongen repræsenterede kongen og dermed hele landet. Som sådan var det ved hoffet, at landets succes skulle udstilles på mest koncentreret og overdådig vis. Samtiden forventede hofballet, teater, musik og store fester med mange indbudte gæster til taffel (dvs. bespisninger med rigelig vin og mad og op til 30 retter!).

1600-tallets konger forsøgte at opfylde forventninger om et strålende hof, selvom økonomien var under pres. Det var en etablering af en illusion, som til en vis grad lykkedes. Gennem en iscenesættelse af hoflivets overdådige facade og gennem udførelsen af kongelige ritualer, forsøgte enevælden at propagandere for sin magt. Lejlighedsvis stillede enevælden hoflivet til skue for den danske befolkning og inddrog offentligheden som publikum for de kongelige ceremonier. I virkeligheden var der tale om at enevældens tilsyneladende evige overflødhedshorn også var udtryk for en realpolitik bundet og styret af samtidsbefolkningens forventninger.

På grund af 1600-tallets økonomiske situation begrænsede de danske konger så vidt de kunne udgifterne til pragtudfoldelsen. Kilder beretter eksempelvis at Christian 5. inviterede til sammenskudsgilde ved hoffet. Hver gæst skulle medbringe en ret til middagen. En anden kilde fortæller, at kongen forbød hoffet udgifter til parykpuder!

På grund af Danmarks økonomiske situation efter de udpinte krige med Sverige, savner man helt omkostningstungt pragtbyggeri fra enevældens tidlige tid i Danmark. Repræsen-



"Slotskriveren". En flittigt arbejdende embedsmænd fører regnskab. Billedet vidner blandt andet om, hvordan der i 1600-tallet skete et skift i den danske styreformens administration. Maleri af Wolfgang Heimbach 1615-1678.

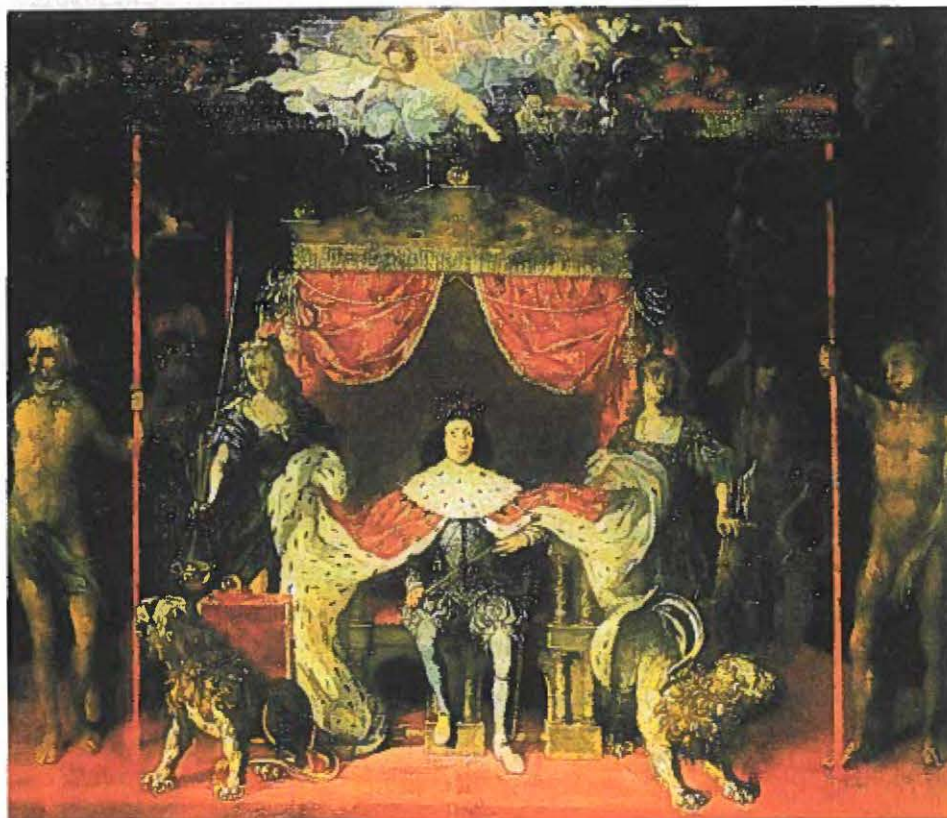
Den relative fordeling af rigets udgifter 1602 og 1661-99

Udgifter pr. år	1602	1661-75	1676-79	1680-91	1692-99
Hof- og civiletat	64,4 %	29,5 %	10,2 %	25,2 %	25,3 %
Hær og flåde	35,6 %	66,2 %	87,7 %	63,8 %	54,0 %
Gæld og renter	-	4,3 %	0,6 %	4,5 %	8,7 %
Diverse	-	-	1,5 %	6,5 %	12,0 %
I alt	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %
Udgifter (1000 rdl.)	245,6	1.242,1	4.349,1	2.955,7	2.904,7



Styrke, magt og
selviscenesættelse?
Frederik 3. malet af
Karel van Mander 1660.

Christian 5. ved sin salvningsceremoni. Kongen er iklædt purpurkåbe og omgivet af løver, engle og to kvinder, som udgør symboler på kongens valgsprog: "Ved fromhed og retfærdighed". Efter enevældens indførelse skulle en konge ikke længere krones. Efterfølgeren var automatisk konge, det øjeblik forgængerens døde. I stedet blev konger indviet til kongembedet gennem en offentlig salvningsceremoni (jvf. englenerne). Maleri af Michael van Haven.



tativt pragtbyggeri kendes fra samme periode i andre europæiske lande, men i Danmark opførte kongerne udelukkende et par mindre lystslotte og udsmykkede nogle rum i deres slotte. Til dagligt levede Kongen i Københavns slot, et forældet og nedslidt slot, mere var der ikke råd til.

At der eksisterede et uløseligt bånd mellem det pragtfulde og det magtfulde, er en af de gennemgående opfattelser i den nyeste historieforskning i enevælden. Historikeren Sebastian Olden-Jørgensen har formuleret det på følgende vis: *"Pragtudfoldelsen var slet og ret et politisk sprog... Hvis det skal siges kort, kan det sammenfattes ved, at den danske enevælde i første omgang satsede på ceremoniel i stedet for på arkitektur... Det er nærliggende at tolke dette som udtryk for en discountenevælde, altså for en bevidst strategi der gik ud på at få mest mulig pragt og propaganda for pengene"* (T. Lyngby, S. Mentz, Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*. Gads Forlag, KBH. 2010. s. 87-88). Den gamle sejlivede myte om, at de tidlige enevældige konger levede et luksusliv ved hoffet, kan være et resultat af, at det rent faktisk lykkedes kongen og hoffet at spille rollen som landets repræsentanter for et succesfuldt overflødhedshorn, mens landet i realiteten var et fallitbo.

Det kan godt være at det lykkedes for enevældens tidligste konger at få enevælden til at fremstå magtfuld og guddommelig fejlfri gennem fest og ceremoni, men en anden historiker sammenfatter perioden således: *"For flertallet af befolkningen blev 1600-tallet armødens århundrede, et koldt århundrede, hvor alt frøs til, som sundene og bæltene gjorde det vinter efter vinter. Ingen hofpragt og intet herligt selskab på herredsæderne kunne skjule tilstanden i landsbyerne og i de fleste af rigets købstæder"*. (Scocozza, Benito: *"Ved afgrundens rand"*. i Olsen, Olaf (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie Bind 8*. Gyldendal og Politikens forlag 1989. S. 349). Vil man godtage denne karakteristik, så dannede 1600-tallet en mørk kontrast til det efterfølgende århundrede – oplysningens århundrede.

"Jammers Minde"

Nedenfor optræder et uddrag fra Leonora Christinas erindringsbog skrevet under fængselsopholdet i Blåtårn 1663-1683. Bogen kan læses som et forsvarsskrift for hende selv og manden Corfitz Ulfeldt, men bogen giver også et indblik i 1600-tallets adel. I "Jammers Minde" fremstår adelens kvinder stærke og ligeværdige med mændene, hvilket har medført, at nogle har valgt at fortolke "Jammers Minde" som et tidligt udtryk for feminisme.

I det her bragte uddrag er Leonora Christina netop blevet anholdt i England (1663) og bragt til Danmark. Hendes mand, Corfitz Ulfeldt, er blevet anklaget for at konspirere mod den danske konge. Ulfeldt havde tilsyneladende tilbudt Kurfyrsten (dvs. herskeren) af Brandenburg den danske krone. Leonora Christina fortæller:

"Den 10 augusti ... Da klokken gik mod ni... Jeg mærkte derpå, at der ville komme besøgelse, og skede ligeså, at lide derefter kom ind til mig Grav Rantzau, Premier Ministre, Cantzeler Hr. Peder Reedtz... Secreterer Erik Krag, hvilke efter Håndgiven sig for min seng satte. Krag, som Papir, Pen og Blæk med sig havde, satte sig ved Bordet... Cantzeler begyndte derpå sin Tale... "Hans Majestæt haver" – sagde han videre – "Suspicion til Eders Person, og det ikke uden årsager": Jeg spurgte hvorudi denne Suspicion bestod. Cantzeleer sagde: "Eders Mand haver buden en fremmed Herre Danmarks rige til." Jeg spurgte om Dannemarks Rige hørte min mand til, at han kunde udbyde, og eftersom ingen svarte, foer jeg videre fort og sagde: "I gode Herrr kiender alle mine Herre. I vide, at han haver været estimeret for en Mand af Forstand, og jeg kan forsikre Eder, at der jeg fra hannem skiltes, da havde han endnu sin fulde Fornuft. Nu let at tænke, at ingen forstandig Mand det skulde udbyde, som ikke udi stod i hans Magt, og han ikke for rådde. Han er jo udi ingen Charge, haver ingen myn-

dighed eller Midler; hvor skulde han være så dårlig sådan Tilbud at gjøre, og hvad for en Herre skulde ville tage derimod?"... Grev Rantzau hviskede atter til Cantzler, og sagde Cantzeleren: "Madam! Siger med Gode, hvorledes det sidder sammen, og hvem der er Medvidere i denne sag!"... Jeg svarte: "Jeg veed vel, at Hans Kongelige Majestæt er en absolut herre. Jeg veed og, at han er en christelig og Samvittigheds Herre, derfor gjør Hans Kongelig Majestæt intet andet end det, han for Gud udi Himmelen kan forsvare. See! Her er jeg! I kan gjøre ved mig, hvad I vil, det, jeg ikke veed, det kan jeg ikke sige".

Christina, Leonora: "Jammers minde". Gyldendal. 1964 s. 42-43

Kongeloven 1665

Nedenstående kilde er et uddrag fra Kongeloven ("Les Regia") af 1665. Loven gav den danske konge absolut magt og gjorde ham til Europas mest suveræne regent. Til gengæld havde han også det endelige ansvar, for alt hvad der foregik i landet og for dets forhold til udlandet. Alle undersåtter havde i princippet mulighed for at træffe kongen ved audiens. Ligesom kongen også havde ansvar for, at hele det offentlige statsapparatet fungerede. Selv om et enormt administrativt bureaukrati var en af konsekvenserne af enevælden, har kongerollen nok været landets absolut hårdeste og mest stressende job.

I arbejdet med nedenstående uddrag kan man spørge: Hvilke magtbeføjelser fik kongen med kongeloven? Hvilken samfundsgruppe taber ved indførelsen af kongeloven? Og hvilke samfundsgrupper havde fordele af enevældens indførelse?

"1. Den bedste begyndelse til alting er at begynde med Gud. Det første derfor, som Vi frem for alt vil have befalet alvorligt i denne Kongelov er: At Vores efterkommere enevoldsarvekonger over Danmark og

Norge ... skal bekende sig til den kristne tro ..., som den ren og uforfalsket er blevet fremsat og fremstillet i Den Augburgske Konfession år 1530, og holde landets indbygger ved den samme rene og uforfalskede kristelige tro og magtfuldt håndhæve og beskærme den i disse lande og riger mod kættere, sværmere og gudsbespottere. [Forklaring: "Den Augburgske konfession" var et politisk dokument gældende for de lande som havde tilsluttet sig reformationen. Med dokumentet ønskede reformatorerne at etablere en samfundsorden som fulgte Luthers tanker om, at kirke og stat skulle adskilles. Og at staten skulle have den øverste magt ("To-regimente læreren"). Red.]

2. Danmarks og Norges enevoldsarvekonge skal herefter være og af alle undersåtter holdes og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love, der intet andet hoved og dommer kender over sig hverken i gejstlige eller verdslige sager uden Gud alene.
3. Kongen skal derfor også alene have højeste magt og myndighed til at gøre love og forordninger efter sin egen gode vilje og velbehag, at forklare, forandre, formere, formindske, ja også ligefrem at ophæve forrige af ham selv eller hans forfædre udgivne love (denne Kongelov alene undtaget) ...
4. Kongen skal også ene have højeste magt og myndighed til at indsætte og afsætte alle embedsmænd, høje og lave ...
5. Kongen skal ene have våben- og væbningsmagt til at føre krig, slutte og ophæve forbund, med hvem og når han finder det godt, til at pålægge told og al anden ydelse, eftersom enhver vel ved, at riger og lande ikke kan besiddes trygt uden

væbnet magt, og krigsmagt ikke kan holdes uden løn, og løn ikke kan bringes til veje uden skat.

6. Kongen skal også have den højeste magt over hele gejstligheden ... til at beskikke og anordne al kirke- og gudstjeneste ...
7. Alle regeringens ærinder, breve og forretninger skal i ingen [andens navn] end i kongens navn og under hans signet udgå, og han skal altid selv underskrive ...
16. Og eftersom alle stænder, adel og uadel, gejstlig, verdslig, én gang har overdraget Os og de fra Os nedstigende linier ... én ubundet enevoldskongedømmes magt arveligt til evig tid, ejer og tilkommer krone, scepter og enevoldsarvekongetitel og – magt herefter straks i det samme øjeblik, når en konge afgår ved døden, den næste i arvelinien, så at ingen videre overdragelse på nogen måde behøves, eftersom kongerne i Danmark og Norge herefter til evig tid ... er fødte og bårne og ikke kårede eller valgte konger ...
17. Men kongen skal aldeles ikke give nogen ed eller forpligtelse ... fra sig, mundtlig eller skriftlig, eftersom han som en fri og ubunden enevoldskonge ikke kan bindes af sine undersåtter ...
19. Og eftersom fornuften og den daglige erfaring tilstrækkeligt lærer, at én samlet og sammenknyttet magt er langt stærkere ... end den, som er adskilt og adspredt, og jo større magt og herredømme én herre og konge besidder, jo tryggere lever han og hans undersåtter for alle udvortes fjenders angreb: Da vil Vi også, at disse Vore arvekongeriger Danmark og Norge samt alle de dertil hørende provinser og lande ... skal være og blive uskiftet og udelt under én Danmarks og Norges enevoldsarvekonge; de andre prinser og prinsesser af blodet må lade sig nøje med håbet og vente, indtil turen omsider kommer til dem og deres linier, én efter anden ...
40. Givet på Vort slot København, den 14. november. År 1665. Under vor signet Frederik"

Danske lov (1683)

Nedenfor følger uddrag fra Danske Lovs første 5-10 artikler fra hver af lovens 6 bøger. Uddragene berører blandt andet kongens særlige rolle og ansvar samt love for løfter og aftaler, ægteskab, uroligheder, religionsdyrkelse, ytringsfrihed og blasfemi.

"Første Bog.

Om Retten og Rettens Personer.

1. Capitel

Om den Lydighed mand Lovgiveren og Loven skyldig er.

1. Artikel.

Kongen er efter Konge-Loven, saa som Konge-Dømmets rette u-foranderlig Grundvolds Lov, Sine Rigers og Landes Danmarks og Norgis Enevolds Arve-Konge og Herre, og alleene haver højeste Magt og Myndighed til at gøre Love og Forordninger efter sin gode Villie og Velbehag, at forklare, forandre, formeere, formindske, ja og slet at ophæve forrige af hannem selv eller hans For Fædre udgivne Love, saa og at undtage hvad og hvem hannem lyster ud af Lovens almindelige Befaling. Hand haver og eene Høyeste Magt og Myndighed at isette og afsette alle Betiente, Høye og Lave, være sig hvad Navn og Titel de have kunde, efter sin egen fri Villie og Tykke, saa at alle Embeder og Bestillinger, i hvad Myndighed de have, skal af Kongens Enevolds Magt, saasom af een Kilde have sin første Oprindelse...

Kongen haver og eene Høyeste Magt over ald Clericiet, fra den Høyeste til den Laveste, at beskikke og anordne ald Kirke og Gudstjeniste, Moder, Sammenkomst og Forsamlinger om Religions-Sager efter Guds Ord og den Augsburgiske Confession...

Hand haver og eene Vaabens og Væbnings Magt, at føre Krig, slutte og ophæve Forbund med hvem, og naar Hand det got befinder, Told og anden Contribution at paalegge; Korteligen at sige: Kongen eene haver Magt at bruge alle Jura Majestatis og Regalier, hvad Navn de og have kunde; hvorfor og alle Kongens Undersaatter, i hvad Stand og Høyhed de og ere, som boe, eller Stæd at boe paa Eye og have i hans Arve-Riger og Lande med alle deris Tyende, Folk og Tienere, skulle som ærlige Arve-Undersaatter holde og agte Kongen for

det ypperste og Høyeste Hoved her paa Jorden over alle Menniskelige Love, og der ingen anden Hoved eller Dommere kiender over sig, enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene...

... og derfor være Kongen, som gjør dennem alle Fred, og ved sin Lov og Regimente Styrer og Verger Rigerne og Landene...

2. Artikel.

Den Lov, som Kongen giver, maa ingen Mand aftage eller forandre...

4. Artikel

Ingen skal Dømme imod den Lov, som Kongen giver, men efter den skal Landet Dømmis og Rettis.

5. Artikel

Kongens Undersaatter og alle de, som i Kongens Riger og Lande sig opholde, eller handle, skulle rette sig efter Kongens Lov, Befalninger og Forordninger; Og skulle Kongens Befalnings-Mænd og alle, som noget Embede af Kongen er betroet, efter deris Eeds og Embedis Pligt alvorligen holde der over, at Kongens Lov og hvis af Kongen budet er, bliver i alle maader med allerunderdanigste Lydighed efterkommet. Men hvis nogen herudi findis forsømmelig, saa fremt det bevisis, at det hannem videndis været haver, og Hand ellers ingen lovlig undskyldning haver, da er det Kongens Fiskals Embede, baade den, som sig forgrebet haver, saa og den, som sit Embedis Pligt at efterkomme forsømt haver, at søge og tiltale efter Loven, og over hannem hænde Dom paa hans Embede, og paa hans Gods og Penge efter hans Formue, og efter Sagens befundne Beskaffenhed...

Anden Bog.

Om Religionen og Geistligheden.

1. Capitel:

Om Religionen

Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alleene tilstædis, som overeens kommer med den Hellige Bibelske Skrift ... og den Uforandrede Aar et tusind fem hundrede og tredive overgiven Augsburgiske Bekiendelse, og Lutheri liden Catechismo [det vil sige Luthers lille katekismus red.] ...

Tredie Bog.

Om Verdslig- og Huus-Stand.

1. Capitel:

Om Kongens Befalningsmænd og andre Betiente.

1. Artikel

Kongens Befalningsmænd skulle alle Kongelige Forordninger og Befalninger, ligesom de, een hver sin Tid, ere udgivne, lade registre og i een Bog indføre, som hos Amptet altid skal forblive...

... Hvis Misforstand og Ueenighed sig i Kiøbstæderne begiver, enten imellem Øvrigheden og Borgerskabet, eller imellem Øvrigheden, indbyrdis, skulle Stigtsbefalningsmændene med al Flid see til at dæmpe i Begyndelsen; Men hvis de ikke ville lade sig sige, skulle de det strax for Kongen angive med sand udførlig Beretning om deris Tvistigheds Omstændigheder...

4. Artikel

Alle Geistlige og Verdslige, som af Kongen Pengis, eller nogen Slags Indkomstis, Opbørsel og Forvaltning er betroet, og derfor staa for Afgift, Forpagtning, eller Regnskab, skulle aarligen efter deris Forvaltnings, Forpagtnings, eller Bestillings, Breve rigtigheden og i rette Tid derfor paa Kongens Rentekammer klarere under den Straf, som af Kongen derpaa settis.

6. Artikel

Kongens Fogder, Ampts- eller Commisari-Skrivere, maa ingen Skriverspenge fordre, eller tage, af Bonden, naar hand yder sin Landgield, eller Skat...

Femte Bog.

Om Adkomst, Gods og Gield.

1. Capitel:

Om Contracter og Forpligter

1. Artikel

Een hver er pligtig at efterkomme hvis [= hvad] hand med Mund, Haand og Segl, lovet og indgaaet haver. Alle Contracter, som frivilligen giøris af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke er imod Loven, eller Ærbarhed, skulle holdis i alle deris Ord og Puncter, saa som de indgangne ere...

10. Artikel

Den, som gift er, maa ej saaledis sine Midler til anden afhænde, med mindre Hustruen med hannem derom eens er...

Siette Bog.

Om Misgjerninger.

1. Capitel

Om vildfarende Lære, Guds Bespottelse og Troldom

1. Artikel

Ingen i hvem det og være kand, som overbevisis at være affalden til den Papistiske [dvs. katolske red.] Religion maa tage nogen Arv, men den skal være forfalden til hans næste Slegt og Arvinger; Men haver hand arvet, før end hand forandrer sin Religion, da beholder hand Arven; Dog skal hand ikke maa boe i Kongens Riger....

3. Artikel

Munke ... og deslige Papistiske Geistlige Personer maa under deris Livs Fortabelse ikke her i Kongens Riger og Lande lade sig finde, eller opholde. Hvo vidende saadanne Personer huse og herberge, eller stæde dennem Platz til deris Romerske Ceremonier at fulddrive, straffis som de, der huse Fredløse.

4. Artikel

Iligemaade skulle under samme Straf alle andre særlige Samqvemme til nogen anden Religions Øvelse, eller Prædiken, end den, som i den anden Bog ommældet er, være afskaffede.

5. Artikel

Dog er ikke formeent fremmede Herers Gesanter, eller Ministris, som sig ved Kongens Hof opholde, eller residere, og ere af anden Religion...

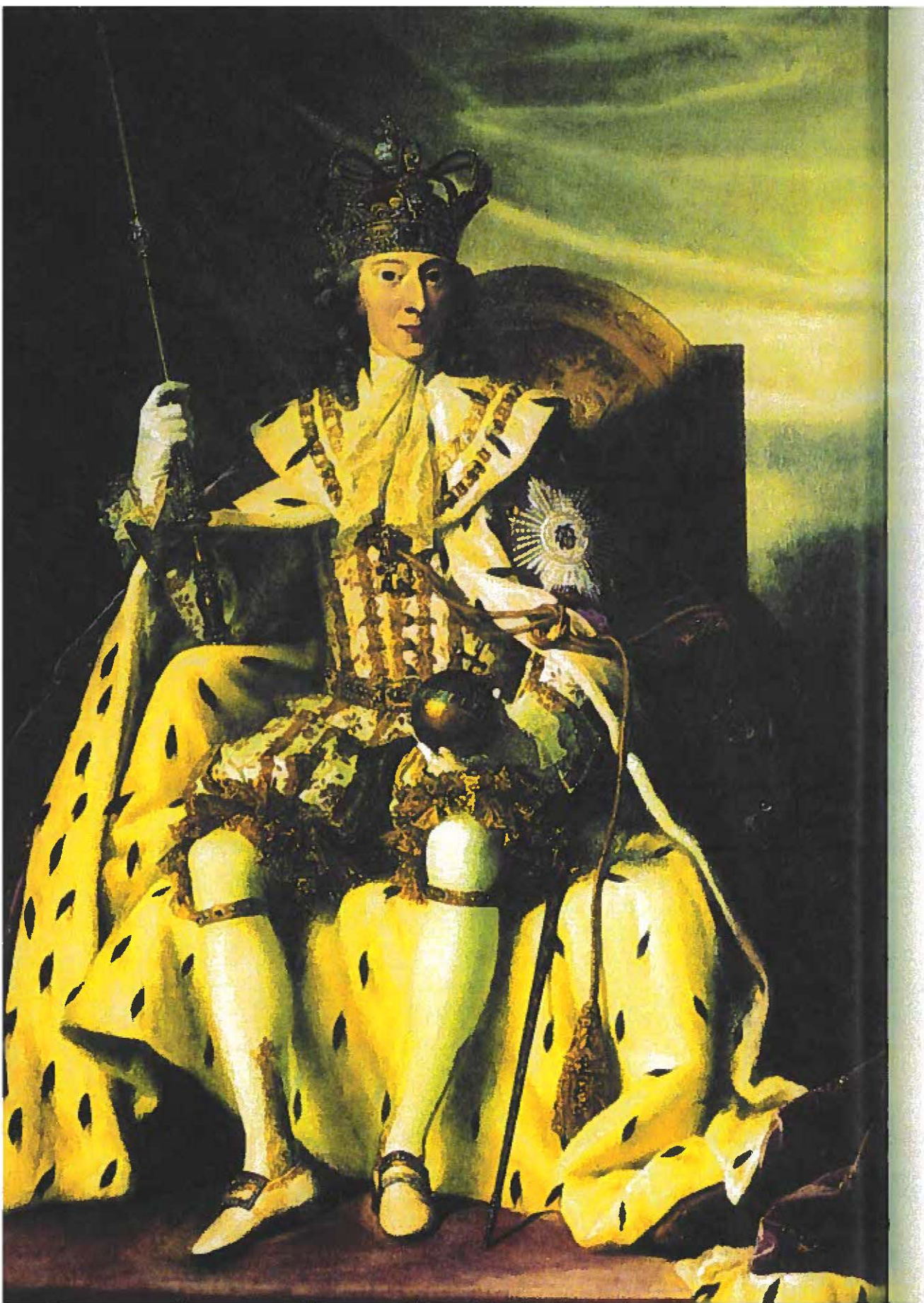
7. Artikel

Hvem som overbevisis at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendis af hans Mund udskæris, dernæst hans Hoved afslais, og tillige med Tungen settis paa een Stage.

8. Artikel

Haver nogen sin Haand til nogen saadan Guds Foragt brugt, da bør den og af hannem levendis at afhuggis, og hos Hovedet paa Stagen fæstis."

<http://bjoerna.dk/DanskeLov/#2'Bog>



OPLYSNINGSTIDEN I DANMARK

HELSTAT, LANDBOSAMFUND OG DANNELSE

Maleriet af Christian 7. udstråler idealet om enevældens absolutte pragt. På den malede overflade ses en tilsyneladende succesfuld nordeuropæisk enevoldskonge, en leder for et formuende hof og et velfungerende land. Hvem skulle tro, at der skjult bag den opstadsede facade gemte sig en skizofren personlighed, som sjældent ønskede at regere sin stat.

Mens Christian 7. sad model til maleriet, var hans enevældige kolleger i det øvrige Europa under pres. I Frankrig brød en blodig revolution ud samme år. Den franske konge, Ludvig d. 16 og hans dronning, Maria Antoinette, blev væltet fra magten og senere halshugget på skafottet. Ikke længe efter pulveriserede en fremstormende Napoleon det Tysk-romerske riges enevælde. Og i Sverige afskaffede man enevælden i begyndelsen af 1800-tallet. For den danske enevælde var en af de store udfordringer i 1700-tallet, at manøvrere sikkert gennem århundredet i forsøget på at bevare magt og eksistens.

Fra Europa begyndte nye tanker at strømme til Danmark. Man blev inspireret af britiske og franske filosoffer som John Locke, Hume, Montesquieu, Voltaire og andre. Forrest stod idealer om frihed, lighed og broderskab samt idealer om folkesuverænitet og borgerlig ret. Det var idealer som skulle realiseres samfundsborgerne imellem og mellem samfundsborgere og magthavere.

Vældige leksikoner blev udgivet. Al viden om verden skulle og kunne afdækkes, mente man. Nu skulle der tændes et lys i hvert menneskes sind. Overtroens og dumhedens sløvende mørke skulle vige pladsen for klarhed og fremskridt gennem dannelse af individet. Rationalitet skulle præge landets befolkning, og den øverste fornuft, kongen, skulle stå i spidsen for en oplyst enevælde, lysende vejen for alle. Det var disse idealer, der har givet perioden dens navn: Oplysningstiden.

For danskerne bød århundredet på en udvikling fra lavkonjunktur til højkonjunktur. Økonomiske initiativer og reformer gav en stadig tilpasning af Danmark til indre og ydre forhold. Ved at forholde sig neutral i internationale forhold, sikrede statens embedsmænd 80 års fred for landet. Imens udviklede København sig til et knudepunkt for handel med varer fra store dele af jordkloden.

Enevælden forsøgte sig med skolelovgivninger, der skulle igangsætte en dannelse af befolkningen. Samtidig blev bondelandet radikalt omstruktureret og effektiviseret. Det blev et århundrede af forandringer.

Christian 7. – konge af Guds nåde. Imponerende ser det ud. Men hvad er illusion, og hvad er virkelighed, her hvor kongen afbildes med følsomme, dog gennemtrængende, øjne og udstyret med enevældens magtsymbolik? Maleri af Jens Juel 1789.

Store Nordiske krig

Frederik 4. var kun lige blevet salvet til konge i april 1700, da man igen gik i krig mod Sverige. Danmark kom dermed til at deltage i den udmattende Store Nordiske krig, som dels var en selvstændig krig, og dels var en udløber af de skandinaviske magtkampe, som havde raset gennem hele 1600-tallet. De to lande kæmpede indledningsvis om strategisk beliggende dele af Slesvig. Men årene gik og kampene bølgede frem og tilbage i en langvarig krig om magten i Skandinavien.

Da den svenske konge anførte sine tropper i angrebet på en norsk grænsefæstning i 1718, blev han skudt i tindingen. Med denne ene kugle var Store Nordiske krig reelt forbi. Formelt sluttede krigen med freden på Christiansborg 3. juli 1720, hvor Danmark endelig fik de eftertragtede Slesvigske områder tilbage.

Kampen for de sydsvenske områder i Skåne, Halland og Blekinge samt for områder i Slesvig, Gottorp og Holsten i det nuværende Nordtyskland, var en del af enevældens aktive politik for en stærk og rig helstat. Forsøget på at udstrække den danske magt, var traditionelt set foregået gennem krig, gennem ustabile alliancedannelser og ved hjælp af gifternål mellem staternes mest magtfulde slægter. Men med Store Nordiske krigs afslutning ønskede den danske enevælde at undgå flere bekostelige krige. I stedet satsede man nu på udenrigspolitiske forhandlingsløsninger i en konsolidering af staten. 80 års fred og voldsom økonomisk vækst blev et af resultaterne.

Den danske helstat

1700-tallets Danmark bestod af en geografisk set enorm stat. Riget strakte sig fra Nordkap i det nordlige Norge og ned til den tyske flod Elben. En afstand på næsten 2000 km. Udover Danmark og Norge, hørte også Grønland, Færøerne og Island under helstaten sammen med

Tordenskjold angriber – "Attaquen" – den svenske transportflåde, som var en del af en belejring ved den norske fjord Dynekilde d. 8. juli 1716. Efter en succesfuld sejr sejler danskerne af sted – "Bortgang" – med de erobrede skibe. Kort efter trak svenskerne sig tilbage til Sverige. Stik af O.H. de Lode 1747.



flere områder i Nordtyskland. I tilgift regerede den enevældige konge over danske kolonier i Vestafrika (Guldysten), Indien (Trankebar) og Vestindien (Sankt Thomas, Sankt Croix, og Sankt Jan).

En kirkeligt gennemført folketælling i 1769 viste, at Danmarks indbyggertal lå på ca. 810.500 personer, og at helstaten i alt omfattede ca. 2,25 millioner undersåtter. Indbygger-tallet for Danmark var i år 1800 vokset til 925.000. En betydelig vækst når man medtænker, at børnedødeligheden lå på hele 25 %. Befolkningstilvæksten afspejler, at Danmark i løbet af 1700-tallet oplevede både en højkonjunktur og en forbedring i levestandarden.

Enevældens indførelse havde kun rykket lidt ved det feudale samfunds grundlæggende struktur. Selvom Frederik 3. havde fjernet meget af adelens magt under stænderforsamlingen i 1660, så var det fortsat adelen og godsejerne, som havde ejendomsretten over landets jord og dermed også magten over produktionen. 80 % af jorden var ejet af kun ca. 700 familier. Omvendt var 80 % af landets befolkning bønder på fæstegårde. En fæstebonde havde livstids-brugsret til en gård og dens jorde, men begge dele var ejet af godsejeren.

Der, hvor enevælden havde nedbrudt lidt af arven fra middelalderens feudale samfunds-system, var ved, at alle helstatens indbyggere nu i princippet kunne få indflydelse og rigdom gennem fortjeneste. En dygtig mand kunne opnå succes indenfor militær eller handel og derved stige i samfundet. De rigtig store karrieremuligheder lå imidlertid indenfor selve enevældens administrative system. Her kunne særligt fremragende embedsmænd både vinde sig gods, guld og adelstitler gennem arbejdet for staten. Trods disse muligheder vedblev helstaten at være et klassesamfund, hvor enhver var klar over sin position, og hvor en overskridelse af den klasse man var født ind i, hørte til sjældenhederne.

Produktion, erhverv og social struktur varierede enormt inden for den geografisk store helstat. En følelse af enhed mellem indbyggerne i statens forskellige dele, eksisterede næppe. Den samlende kraft var i praksis enevældens administration. Den samlende kraft var mentalt og symbolsk set den danske konge og den kristne kirke.

Den ældre enevælde

Det var med et statskup, at Frederik 3. indførte enevælde i 1660, og det var ligeledes ved et kup, at den kommende konge Frederik 6. i 1784 igangsatte en ny og afgørende fase i enevældens historie. Perioden mellem de to statskup kaldes *Den Ældre Enevælde*.

Med fredsslutningerne i 1720 kom fokus igen på helstatens interne forhold. Generelt førte både Frederik 4. og hans efterfølgere en varsom magtpolitik. Man farede med lempe overfor undersåtterne og overfor helstatens enkelte dele, simpelthen fordi enevældens magtmidler og tvangsmuligheder var begrænsede. Et forsøg på at gennemtvinge enevældige ønsker kunne resultere i enevældens nederlag og udstille den begrænsede magt. Enevældens magtgrundlag hvilede først og fremmest på, at den blev accepteret. Dette var magthaverne fuldt ud klar over, og gennem hele århundredet tog man hensyn til dette ved hjælp af den varsomme politik. Man påtog sig de økonomiske byrder ved et forsvar af helstatens dele. Og man førte en økonomisk politik, hvor man både understøttede de selvstændige handelsfolk, samt udviklede helstatens konkurrenceevne gennem statsstøttede monopoler på udvalgte varer, som eksempelvis korn eller varer fra kolonierne.

Som en del af den forsigtige politik valgte enevælden at fordele sin magt bredt over de indflydelsesrige samfundslag. I forsøget på at tækkes alle dele manøvrerede enevælden mellem de gamle godsejerslægter, den lutherske kirke og det stærkt fremvoksende borger-skab. Man kan hævde, at dette var et klogt træk, idet enevældens magt ikke ville forsvinde, blot fordi enkelte dele af magtgrundlaget smuldrede.

Kongeloven formulerede ikke præcist, *hvordan* kongen skulle udøve magten, kun at han *var* magten. Hvordan magtens udøvelse skulle foregå, var derfor ikke noget man som 1700-tals borger kunne få svar på. I stedet måtte man opleve enevælden i praksis.



Peter Wessel alias Tordenskjold (1690-1720) var en af Store Nordiske Krigs dansk-norske helteskikkelser. Efter at have udvist en særlig grad af mod, frækhed og opfindsomhed i kampe mod svenskerne, blev den unge søofficer adlet under navnet Tordenskjold i 1715. Tordenskjolds store vovemod har gjort ham til en næsten mytisk skikkelse i danmarkshistorien, men også hans død bidrager til hans berømmelse. På grund af uenigheder over et slag kort, udkæmpede Tordenskjold en duel på kårer med den svenske Jacob von Holstein. Tordenskjold tabte og døde senere af sit stiksår.

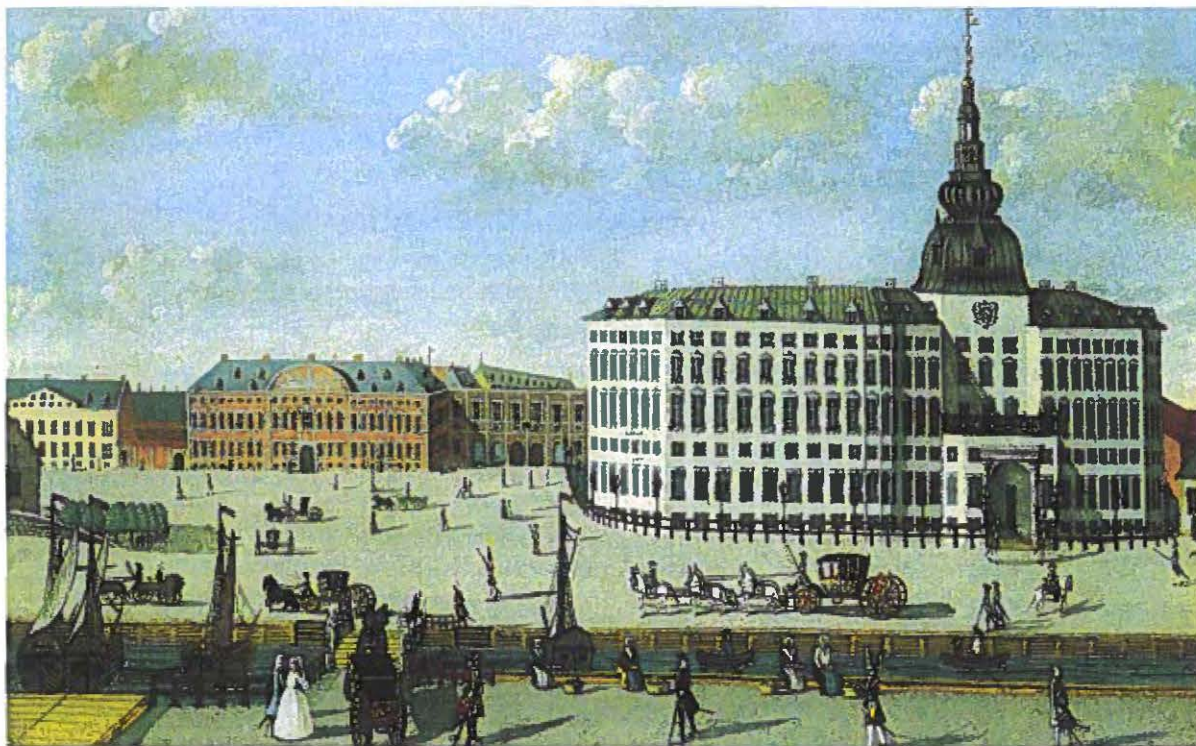
Enevælden fungerede gennem sine embedsfolk og gennem en administration, hvis professionalisme og størrelse steg støt i 1700-tallet. Kongens råd – Gehejmerådet – var det øverste magtorgan af 3-5 ministre. Kongen alene udnævnte ministrene, men ofte efter anbefalinger fra de øvrige gehejmeråder. Der var altså ingen demokratiske elementer i udnævnelserne til landets magtfulde poster.

Ministrene var officielt set ligestillede med hinanden, men reelt set var nogle ministre mere magtfulde end andre. Den eneste post der i perioder hamlede op med, eller endog overgik, gehejmerådets magt, var jobbet som kabinetssekretær, dvs. jobbet som kongens personlige sekretær ved hoffet. Udover at være en prestigefyldt stilling med ansvar for opretholdelse og fremvisning af enevældens pragt, var det også en stilling med betydelig politisk indflydelse via den tætte kontakt til kongen. Da kabinetssekretærens job ikke havde veldefinerede grænser, blev stillingen, som vi senere skal se, forbundet med dramatik og personlig magtudfoldelse i en sådan grad, at begivenhederne har opnået legendestatus i danmarkshistorien.

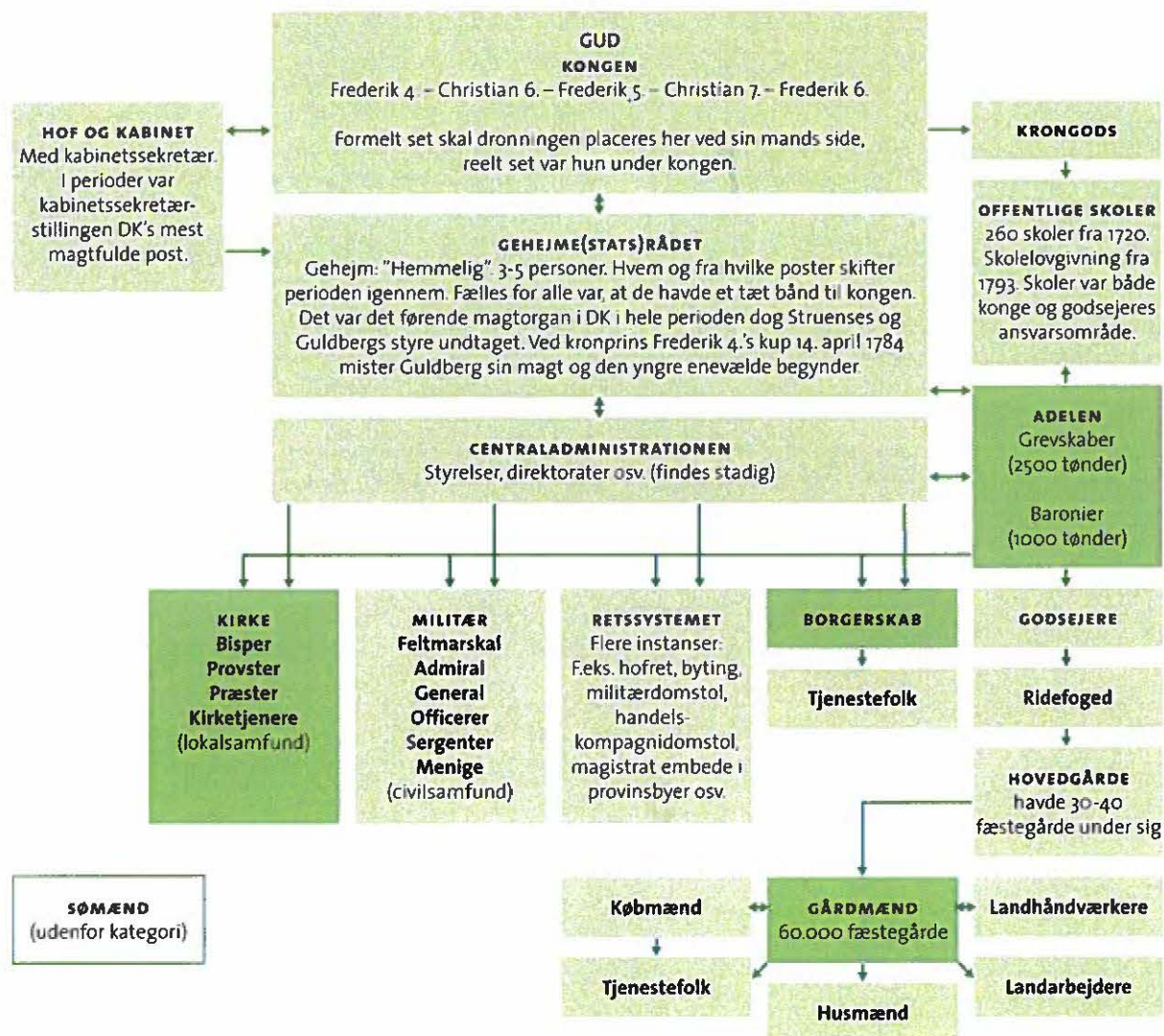
Fra konge, råd og kabinetssekretær gik magten ned gennem centraladministrationen og videre ud i helstaten. Uden centraladministrationens bureaukrati var enevælden både blind og døv for helstatens tilstand. Administrationen skulle for det første videreformidle viden fra land til enevælde. For det andet sørge for at skatterne blev betalt, og for det tredje sikre, at nye regler og love rent faktisk blev implementeret. En vigtig del af 1700-tallets danmarkshistorie er udviklingen fra en administration domineret af en social adelig overklasse præget af kammerateri, til en mere effektiv stat varetaget af uddannede embedsmænd og et næsten selvkværende bureaukrati.

Kongen havde som statsoverhoved det endelige ansvar for helstatens tilstand. Frederik 4.'s efterfølger Christian 6. (konge 1730-1746) beskrives ofte af historikere som den pligtfuldende og fromme konge. Hans regeringstid var præget af udenrigspolitisk fred, men af interne problemer hvor landbrugslandet var presset i bund. En lavkonjunktur med faldende efterspørgsel var blandt regeringstidens største udfordringer. Med en stram krisepolitik

Slotsholmen 1730. Fra venstre Børsen, derefter den røde administrationsbygning fra 1721, som også i dag huser centraladministrationen. Centraladministration var placeret i en nedslidt renæssancebygning før Frederik 4. effektiviserede administrationen. Den røde bygning er et tydeligt udtryk for, at enevælden ønskede at udbygge og professionalisere den danske statsadministration. Til højre står Københavns hvide Slot (hvor Christiansborg ligger i dag) og i billedets forgrund løber Holmens kanal. Maleri af J.J. Bruun.



Magtens apparat

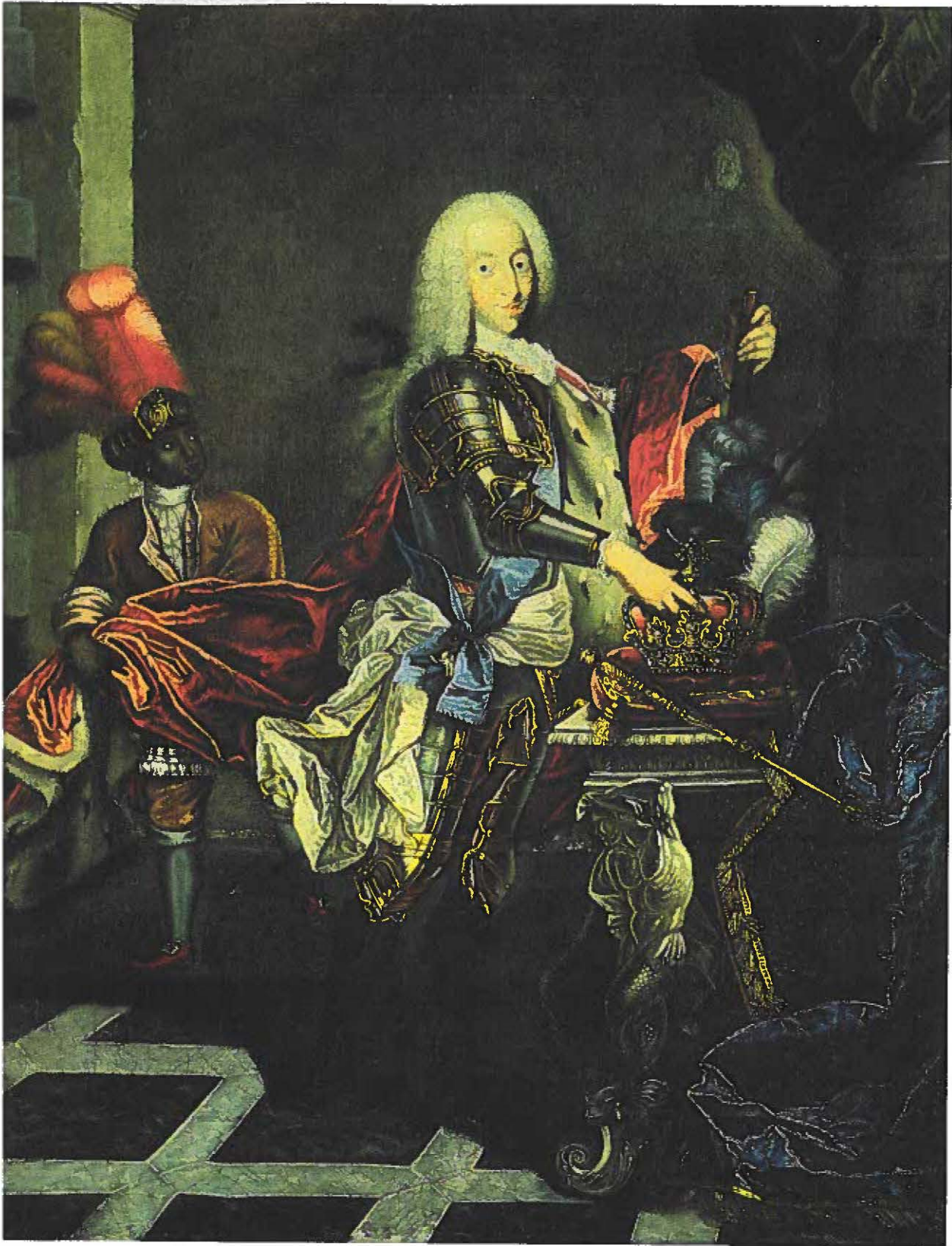


sænkede Christian 6. skattetrykket på jord, men foretog samtidigt en af de mest forkætrede politiske beslutninger i danmarkshistorien; han indførte stavnsbåndet. Stavnsbåndet å 4. februar 1733 forhindrede ved lov, at bønder i alderen mellem 14 og 36 rejste bort fra godserne. Loven betød en begrænsning af bøndernes frihed, mens godsejerne fik lettet adgangen til arbejdskraft. Som betaling for fæste af gårde havde bønderne pligt til at yde hoveri – dvs. at de skulle arbejde for godsejeren et antal dage om måneden.

Som endnu et tiltag mod lavkonjunktoren indførte enevælden på bedste merkantilistisk vis et forbud mod import af korn udefra. På denne vis skabte man et sikkert marked for korn internt i helstaten.

Disse forhold var med til at tage brodden af landbrugskrisen og hørte til Christian 6.'s mest mærkbare initiativer.

De 4 stænder er fremhævet med mørkegrøn. Kulturelle institutioner (teatre etc.) er ikke medtaget i modellen.
©Thomas P. Larsen.



Frederik 5. (konge 1746-1766) overtog et land på vej ud af krise. Europæisk handel steg kraftigt fra midten af århundredet og konjunkturerne steg med. Ude omkring i verden hærgede Kolonikrigen, og efter krigens afslutning i 1763 vandt England gradvist mere magt. Frederik 5. selv var mere interesseret i sex, alkohol og jagt end i politik. Kongen overlod den daglige magtudøvelse til vennen Adam Moltke. Gennem kompromiser og "networking" med landets magtfulde personer og med udenlandske diplomater, styrede Moltke enevælden og helstaten gennem Frederik 5.'s 20-årige regeringsperiode.

I Kongeloven var det eksplicit indskrevet, at kongen ikke måtte abdicere dvs. afstå fra sin magt. Et logisk og selvindlysende krav, for hvorfor skulle man afgive uindskrænket magt? Men næsten som en slags historiens ironi blev dette krav mindre selvindlysende og meget væsentligt, da enevælden gik i arv til en sindssyg konge.

Den oplyste enevælde

Christian 7. var blevet opdraget efter tidens dannelsesidealer og havde ellers fået lov at passe sig selv. Men da han kom til magten i 1766, blev det tydeligt at den nye konge led af angst og koncentrationsbesvær. Ofte trak han sig ind i en fantasiverden, hvor han ikke kunne nås af omgivelserne. I spidsen for helstaten sad nu en sindssyg konge, mens mændene omkring ham begyndte at kæmpe om magten.

Ved at manipulere kongen, forsøgte mænd fra skiftevis hof, adel og administration at udøve magt med Christian 7. som marionet. Men det var farligt at manipulere kongen. Folk blev ansat og afskediget på skift alt efter kongens øjeblikkelige luner, og alt efter hvem der havde adgang til at påvirke kongen.

Efter at kongen i 1768 havde skabt skandaler ved, at feste løs i Københavns natteliv med den prostituerede "Støvlet-Cathrine", sendte ministrene ham på en rejse ud af landet. Da han efter 7 måneder vendte tilbage, havde kongen en ny favorit med hjem: Lægen Johan Struensee.

Kort efter at Struensee kom til hoffet, blev han den 19-årige dronning Caroline Mathildes elsker, og i kraft af Struensees dygtige evne til at manipulere kongen, overtog han gradvist ledelsen af staten.

Fra kongens sekretariat (kabinettet), og uden om ministrene og centraladministration, udgik fra sommeren 1770 nu ordrer om ændringer af regler, love og praksis i helstaten. Kongens underskrift figurerede på ordrerne, men de nærmeste vidste, at Struensee stod bag. Særligt mange fjender skabte Struensee sig, da han gennem kongen udnævnte sig selv til kabinetsminister og fyrede kongens nærmeste rådgivere.

Af de ændringer som Struensee foretog, var en ophævelse af censur til fordel for en øget ytringsfrihed samt en begrænsning af de titler, som enevælden traditionelt set havde tildelt loyale støtter. På denne vis forsøgte Struensee at gennemføre oplysningstidsinspirede tiltag, som er dømt positive af den historiske udvikling.

Modstanderne forholdt sig ikke passive overfor Struensees stigende magt, og den 16. januar gennemførte man et modkup. Under et maskebal opsøgte Frederik 5.'s enke den sindssyge konge, og fik ham til at underskrive en arrestordre på Struensee. Den 28. april 1772 blev Struensee bragt til skafottet i nutidens Fælledpark. Først blev højre hånd afhugget, senere rullede hovedet.

Som udløber af Struenseaffæren oprettede de ledende personer nu et Gehejmestatsråd. Man kan hævde at det nye råd indirekte afskaffede enevældens absolutisme, for nu skulle alle sager gå gennem Gehejmestatsrådet og godkendes, før kongen måtte sætte sin underskrift.

Den nye leder af landet blev Ove Høegh-Guldberg. Han var med i kommissionen der dømte Struensee til døden, og det var blandt andet som belønning for sin loyalitet, at han blev udnævnt til hoffets nye kabinetssekretær. Herfra udbyggede han gradvist sin magt

Christian 6. med opvarter. Enevældens pragt udstilles på dette billede af en ekstravagant klædt konge. Kongen er smilende og i aktiv bevægelse – i færd med at tage fat om symboler på sin magt. Aber, papegøjer, hunde, dværge og sorte slaver var en del af hoffet og var både med til at give enevælden et eksotisk og universelt præg, samtidig med at det var en del af magtens reklame for sig selv. Maleri af ukendt kunstner 1740.

Struensee-affæren

Begivenhederne omkring Struensee har næsten opnået legendestatus i danmarkshistorien. Filmen "En kongelig affære" fra 2012 og de mange bøger om Struensee er udtryk for den tiltrækning Struensees korte periode på den danske magts tinde stadig har på folk.

Forsøget på at finde ind til Struensee-affærens sande historiske kerne er en speget affære, som deler de historiske vande i to hovedpositioner: Synet på Struensee som den idealistiske oplysningsmand, der havde et oprigtigt ønske om at reformere det danske samfund. Eller Struensee som den magtsyge tyske opportunist, der uretmæssigt tilkæmpede sig diktatorisk magt for magtens egen skyld.

Struensee malet mens hovedet stadig sad på halsen...
Maleri af C.A. Lorentzen.



Caroline Mathilde.
Efter affæren med Struensee måtte hun lade sig skille fra Christian 7. Hun forlod derefter Danmark. Malet af Francis Cotes.



Struensee var tysker og født i byen Halle i 1737 som søn af en præst. Efter endt lægestudium virkede han som læge i Byen Altona, hvor han ved siden af sin lægegerning var medredaktør på et par tidstypiske tidsskrifter ("Til nytte og fornøjelse" og "Til Fremme af Videnskaberne, Kunsterne, Smagen og Sæderne").

Struensee mødte Christian 7. på dennes rejse i Tyskland i 1768. Han blev ansat som kongens læge, for han havde tilsyneladende en beroligende indflydelse på den skizofrene konge. Struensee rejste efterfølgende med til Danmark, hvor han fik ærestitlen som etatsråd. Etatsråderne hørte til kongens inderkreds, og udnævnelsen blev for Struensee et afgørende skridt mod magten i Danmark. Det næste skridt var indledningen af en affære med dronning Caroline Mathilde. I starten af 1770 rykkede Struensee op til stillingen som kabinetssekretær for dronningen. Det er muligvis da, han bliver klar over, at vejen til magten er åben.

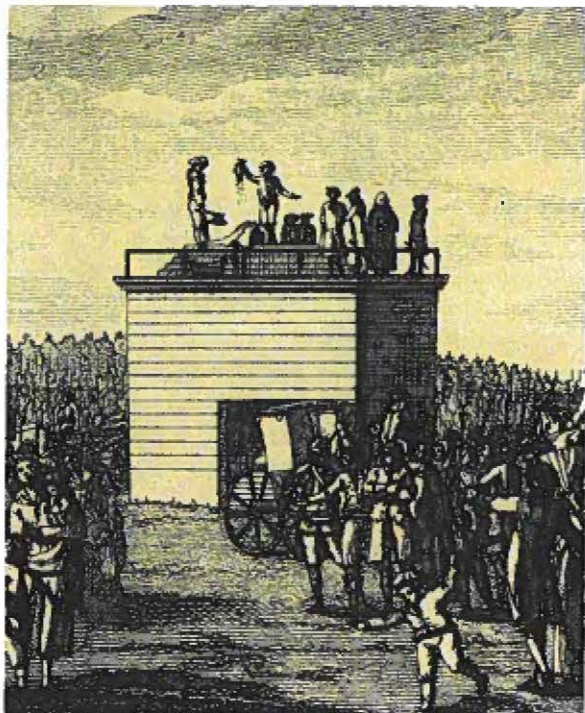
Hoffet tager i sommeren 1770 på endnu en udenlandstur. Denne gang går rejsen til Holsten, og her får Struensee sin ven Enevoldt Brandt ansat som kongens personlige oppasser. Nu passede Brandt kongen, mens Struensee udstedte ordre fra kabinettet. Med en af de første ordrer afskedigede Struensee kongens nærmeste rådgivere – hans egne konkurrenter til magten.

Da hoffet igen i efteråret returnerede til København, kom der flere ordrer fra Struensee. Censuren blev afskaffet til fordel for trykke- og ytringsfrihed, tortur blev afskaffet, og bondens hoveri blev skåret ned, formentlig som et forsøg på at nedbringe godsejernes magt og skabe et mere lige samfund.

I hvor høj grad ønskede Struensee at reformere det danske samfund ud fra tidens idealer?

At bondens kår rent faktisk lå Struensee på sinde, vidner følgende uddrag fra en af hans artikler i tidsskriftet 'Til nytte og fornøjelse' om (1763): "*Bagdelen er den nyttigste og samtidige den mest foragtede del af den menneskelige krop. Bonde bliver – uretfærdigvis – betragtet på samme måde i forhold til statskroppen*" (Amdisen, Asser: Struensee: til nytte og fornøjelse. Lindhardt og Ringhof. Kbh. 2012. s. 159). Var også torturens afskaffelse et udtryk for, at Struensee dyrkede et humanistisk ideal om en fair statsmagt?: "*Torturen [skal] ganske afskaffes, og i sager, hvor sagen klarlægges gennem andre beviser, skal straffen eksekveres uden forudgående tilståelse. I sager, hvor der kun kan bevises sandsynlighed, skal man hellere sætte den anklagede på fri fod end løbe risikoen for at pine en uskyldig*" (resolution å 16. november 1770).

Af magtpolitiske årsager forsøgte Struensee i efteråret at underminere den alvorligste trussel mod ham: Gehejmekonseilet. I et brev af d. 15. september 1770 går



Blodet regner ned fra Enevoldt Brandts afhuggede hoved på dette stik fra 1772. Struensee sidder i karetten og venter på, at det er hans hoved der skal løftes for publikums åsyn.



"Jeg erklærer krig mod lort!" proklamerer en sindssyg Christian 7 (spillet af Mikkel Boe Følsgaard) under et møde i gehejmerådet i filmen "En Kongelig Affære". I filmen benyttes kongens sindssyge som en af hovedforklaringerne på, at Struensee kunne forføre dronningen og erobre magten. Der er et element af gåde omkring personen Struensee, hans korte regeringsperiode og hans motiver. Hvorfor bortskaffede de ledende embedsmænd ikke Struensee med det samme – i det øjeblik de første ordrer begyndte at udgå fra Struensees hånd? Var det danske styre i virkeligheden splittet og præget af interne magtkampe, som kilderne ikke afdækker? Eller ville man ikke risikere at afsløre en hemmelighed; at Danmark blev regeret af en sindssyg konge? Det gådefulde er måske en af forklaringerne på, at folk stadig drages af Struensee-affæren og begivenhederne tilbage i starten af 1770'erne.

Struensee direkte til angreb på den magtfulde statsmand Bernstorff og fyrer ham. Fornemmer man en ironisk tone i dette brev skrevet til Bernstorff af Struensee, men underskrevet af kongen?: *"Jeg har fundet det nødvendigt til gavn for min administration at gøre en forandring i måden mine sager behandles på. Det er derfor, at jeg fritager dem for alle Deres forpligtelser. De beholder udelukkende Deres plads i konseilet, hvor De vil fortsætte, er jeg overbevist om, med at give mig gode råd i overensstemmelse med Deres erfaring og med Deres glødende iver for mine interesser. Vær altid forsikret om fortsættelsen af min velvilje"* (A. Amdisen: *Struensee: til nytte og fornøjelse*. Lindhardt og Ringhof, Kbh. 2012. s. 75).

Struensee troede formentlig, at han sikrede sig den endelige magt med nedlæggelsen af Gehejmerådet d. 10. december 1770: *"... At mangfoldigheden af personer af høj rang og dets [Gehejmerådets, red.] høje anseelse opnået gennem dets lange eksistens har besværliggjort og forvirret beslutningerne i statens anliggender og forsinket udførelsen af disse beslutninger"* (ibid. s. 117).

Fra foråret 1771 ændrede ordrene karakter. Nu havde de ikke længere kongens underskrift, men kun Struensees. Struensee hævdede blot, at kongen mundtligt havde givet sit tilsagn til ordrene.

Da tyske Struensee opløste en række populære militære gardenheder, var koppen ved at være fuld for Struensees modstandere. En gruppe af utilfredse officerer allierede sig med enkedronning Juliane Marie, og under maskeballet den 16. januar 1772 tilkæmpede Dronningen sig kongens underskrift på en arrestordre af Struensee. Med et enkelt pennestrøg mistede Struensee al magt.

Under den hurtigt gennemførte retssag fik Ove Høegh-Guldberg en nøglerolle som en af de ni i domskommissionen. Måske var Guldberg i lige så høj grad en opportunist som Struensee? I hvert fald kan man argumentere for, at domfældelsen over Struensee bragte Guldberg til tops.

Som den blodige billedkilde viser, så blev både Struensee og vennen Brandt kendt skyldig i "krænkelser af den enevældige majestæt" og henrettet. Den 28. april 1772 var Struensees korte og intense magteperiode ovre. Nu overgik magten til Guldberg og hans kabinetsstyre.

og underminerede sideløbende gehejmestatsrådet. Dette resulterede i århundredets tredje statskup! Og igen var den sindssyge konge omdrejningspunkt.

Efter sin konfirmation og indtræden i voksenlivet tog kronprins Frederik den 14. april 1784 sæde i Gehejmestatsrådet. Ansporet af statsrådets leder A.P. Bernstorff, greb han under mødet fat i kongen og fik hans underskrift på et dokument, som afskaffede Guldbergs styre. Fra denne dag af var Kronprinsen enevældens leder. Den faktiske konge, Christian 7., sad blot som en kransekagefigur, uden magt eller interesse i helstatens affærer, frem til sin død i 1808.

Hvis man måler enevælden ud fra funktion og hensigt, så var perioden efter Struense og frem til grundloven i 1848, enevældens anden periode. Man kan argumentere for, at denne yngre enevældes magt hvilede på tre forhold. Dels på kongen selv, og den magt som var ham givet gennem loven, dels på gehejmestatsrådet og dets indflydelsesrige magthavere, og dels på hensynet til helstatens befolkning.

Enevældens historie i 1600-tallet handlede i høj grad om at få det kriseramte Danmark på fode. Denne udfordring prægede også enevælden, indtil højkonjunktoren slog igennem fra midten af 1700-tallet. Herfra og i mange år frem kunne man ikke længere tale om at Danmark havde en discountenevælde (se forrige kapitel). Hoflivets strålende facade blev iscenesat med optog gennem Københavns gader, og enevælden propaganderede for sin magt med repræsentativt byggeri som nye palæer og slotte.

Også gennem dagligdagens hofceremoniel fastholdt og underbyggede enevælden sin magt i 1700-tallet. Alle undersåtter havde i princippet mulighed for at omgå statsapparatet og selv møde op hos kongen med deres anmodninger, beklagelser osv. Hermed satte enevælden helt bevidst kongen i en særligt ophøjet position som den almene samfundsborgers beskytter. En idealiseret faderskikkelse som kunne dømme sandt, retfærdigt og barmhjertigt og omgøre det statslige apparats emsige embedsmænd. Denne succesfulde propagandastrategi er med til at forklare enevældens overlevelse i en tid, hvor idealer om oplysning, retfærdighed og lighed brød igennem.

Den yngre enevældes periode (1770-1849) bliver også kaldt den borgerlige eller den oplyste enevældes periode. Det var i den periode, at et velhavende og indflydelsesrigt borgerskab voksede frem. Og det var blandt borgerskabet at oplysningstidsidealene for alvor fandt rod i Danmark. Der blev skabt et hurtigere og dybere flow af information i samfundet. Det var en selvforstærkende effekt. For med fulgte en accelererende politisk interesse hos en bedre dannet befolkning. Derfor skulle der i langt højere grad end tidligere i danmarkshistorien lyttes til folkets mening, når enevoldskongen og korpset af embedsmænd regerede fra København eller gennemførte reformer.

Oplysning, kulturliv og dannelse

Da engelske John Locke i 1689 udgav sit værk "Essay om den menneskelige forstand", formulerede han dels sine egne skelsættende tanker, og dels mange af de tanker som lå i samtiden. Lockes værk anses i dag for at markere startskuddet på oplysningstiden.

De moderne videnskaber opstod i 1700-tallet, og antallet af faglige discipliner eksploderede. Eksperimenter og empiriske iagttagelser af naturen blev det forbilledlige, mens stadig flere europæiske filosoffer diskuterede den erfaringsbaserede viden kontra religionens og troens forestillinger. Parallelt hermed blev det udbredt, at almindelige borgere diskuterede samfundsmæssige og videnskabelige problemstillinger. Dette resulterede i nye spørgsmål og nye udfordringer: Hvordan skulle samfund opbygges, når religionen trådte i baggrunden? Og hvis ikke Biblens beskrivelse af mennesket var korrekt, hvad var så essensen i mennesket?

I lyset af dette opstod nye idealer: Gennem viden og kundskaber skulle barnet opdrages og mennesket dannes som individ. Uddannelse var nu vejen til ansvarlig og hensynsfuld



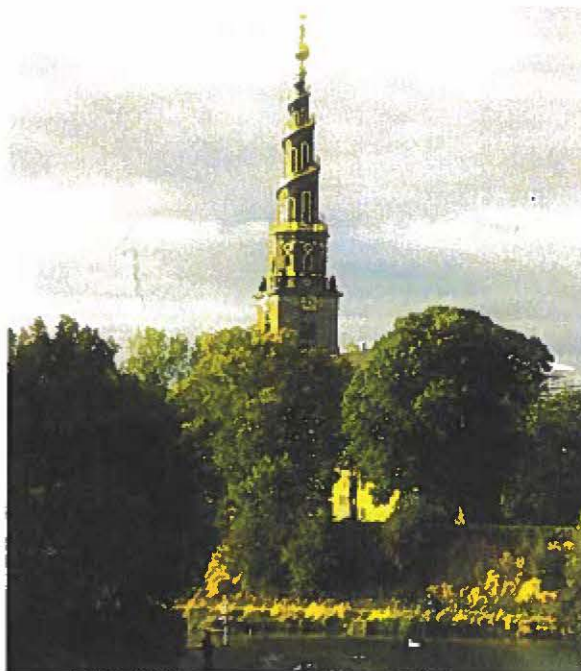
Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) – teologen der gjorde karriere og gradvist steg til positionen som privatlærer for enkedronningens søn. Efter Struensees fald blev Guldberg hoffets nye kabinetssekretær og helstatens uofficielle leder. Når Guldberg ikke endte sine dage som Struensee, skyldes det flere forhold: Guldberg agerede besindigt og i overensstemmelse med sine beføjelser i ledelsen af landet. Han udviste, i hvert fald formelt, respekt for kongens position og benyttede sig af et bredt netværk af magtfulde mænd. Alt i alt var Guldberg forsigtig og konservativ og ikke radikalt nytænkende sådan som Struensee. Desuden var Guldberg dansk og havde ikke noget forhold til dronningen. Litografi af J.Fr. Clemens.

Barok

Barokken er en vestlig stilhistorisk periode fra ca. 1600 til 1750. Den omfatter flere genrer. Eksempelvis musik, arkitektur, litteratur, malerkunst mv. Barokken afsluttede formelt den italienske renæssancestils dominans i Europa, men vandt indpas lidt forskudt i forskellige lande og indenfor forskellige genrer. I Danmark dominerede barokken fra 1630'erne og ind i oplysningstiden.

Barokken er kendetegnet ved det kunstfærdige, kontrastfyldte, svulstige og overdådige. Centralt var dyrkelsen af det kristne verdensbillede og en forherligelse af de magthavere som betalte for kunsten. Frederiksberg slot og Vor Frelsers kirke er markante repræsentanter for dansk barokarkitektur, mens Buxtehudes kompositioner er det for musikken og Kingos salmer er det for litteraturen.

Vor frelsers kirkes spir ses over Christianshavn. Tegnet af barokarkitekten Lambert von Haven (1630-1695).



ageren. Med sin fornuft burde man lære at vælge "det gode". For at individet kunne agere godt og selv træffe rationelle valg, måtte det have adgang til at vælge. Karakteristisk for oplysningstiden er da netop også overvejelser om frihed i alle dens afskygninger. Den frie og fornuftige tænkning – åndsfriheden – blev betragtet som den første forudsætning for alle andre friheder.

Med mennesket som det væsentlige, blev også menneskets rettigheder væsentlige. Hvis hvert menneske, blot i kraft af at være menneske, havde rettigheder, måtte disse gælde for alle mennesker. "Naturretten" blev den kaldt, fordi den tog udgangspunkt i menneskets evige natur modsat kulturelle traditioner og religiøse skrifter. Det var herfra at forestillingen om menneskerettigheder opstod. Lighed og tolerance mennesker imellem og mellem menneske, stat og magthavere kom i fokus. Man spurgte: Er det bedste samfund ikke et samfund, hvor flest muligt kan høres og have indflydelse – altså et demokratisk samfund?

De europæiske oplysningstanker kom i første instans til Danmark gennem det københavnske borgerskabs interesse for nye strømninger. Herfra sivede de i fortyndet form ud til købstædernes borgerskab, landbrugssamfundets præster og videre ud til resten af samfundet.

Danmark var et kristent samfund. Siden reformationen og opgøret med katolicismen havde landet haft en lutheransk statskirke. Kirken var fast forankret i enevælden og både den tro, det verdensbillede og den organisation kirken stod for, var en vigtig del af enevældens magtgrundlag.

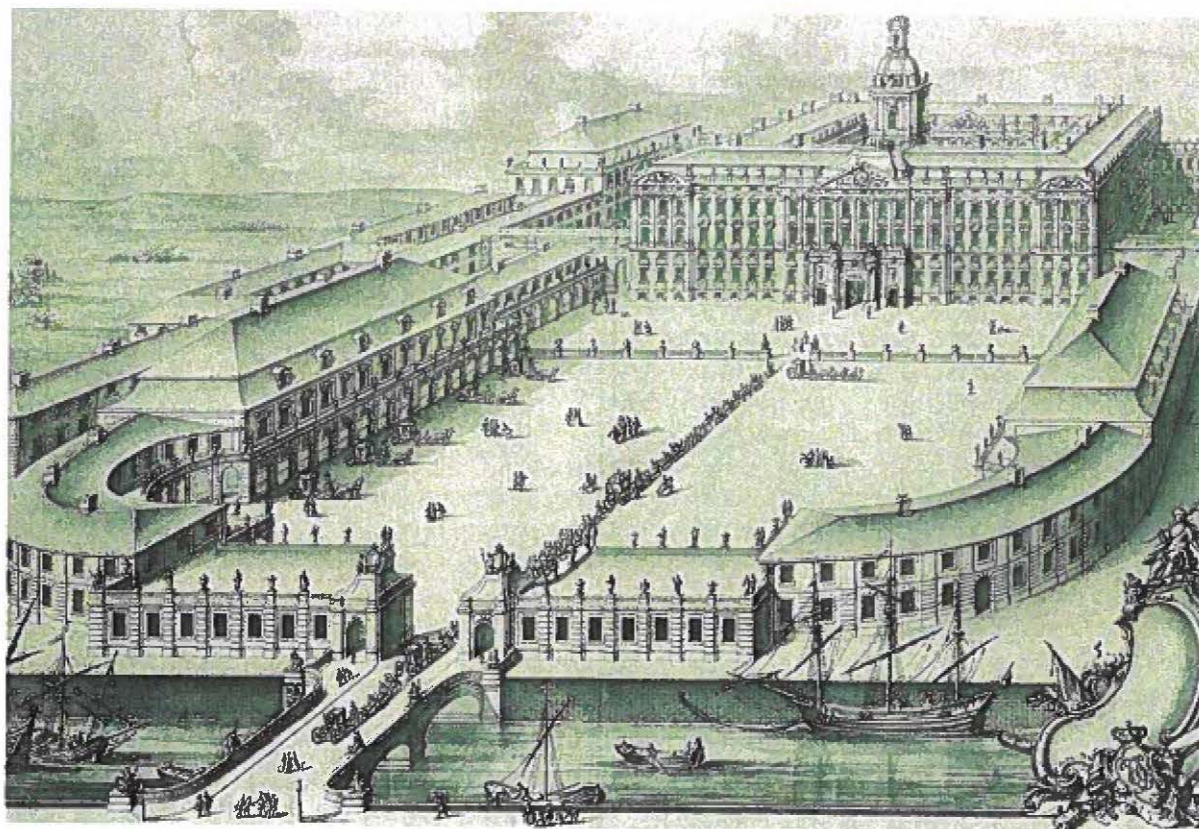
Trods den statslige kirkes forsøg på at monopolisere trosforestillingerne, viser kilder, at folketroen levede i bedste velgående. Troen på nisser, trolde, elverfolk, de underjordiske og mange andre flygtige væsner var en fast del af 1700-tals menneskenes mentale univers samtidig med både Gud, Jesus og Helligånd.

Oplysningstidens dannelsesidealer var ikke et angreb på folke(over)troen. Den grundlæggende akademiske opfattelse var, at hvis veldannede samfundsborgere var i stand til at læse, skrive og tænke selvstændigt, ville overtroen visne væk af sig selv.

For at igangsætte dannelsen af den danske befolkning begyndte enevælden at føre en aktiv uddannelsespolitik. På kronens godser byggede man omkring 1720 260 skoler, og enevælden forsøgte at gennemføre skolelovgivninger. Den første af disse, Den Store Skoleforordning, kom d. 23. januar 1739. I befolkningens sind skulle der tændes et lys af viden og samfundssind funderet i en oplæring i fundamentale kristne værdier og loyalitet overfor fædreland og regent. I forordningen formulerede kongen målsætningen på denne måde: "At ungdommen... oplæres i sin kristendoms grund, samt i læsen, skriven og regnen... Så haver Vi anset det for en af de største velgerninger for Vore kære og tro undersåtter og for en uforbigængelig nødvendighed for landet" (O. Feldbæk: "Den lange fred 1700-1800". Gyldendal og Politiken. København 2003. s. 185). Denne, landets første forsøg på at indføre undervisningspligt, måtte dog opgives kort efter, da udgifterne for gennemførelsen blev lagt ud i lokal-samfundene. De økonomiske byrder blev betragtet som en ekstra skat under lavkonjunkturen og affødte enorme protester. Så gik det bedre da enevælden i 1789 nedsatte "Den Store Skolekommission", som siden skabte folkeskolelovene å 1806 og 1814. Begge blev accepteret af befolkningen. Måske var oplysningstidsidealene endelig sunket ned i befolkningens bevidsthed? I hvert fald havde verden forandret sig gennem 1700-tallet, og en uddannelse af individets basale kompetencer var blevet nødvendigt.

Folkeskolens grundlæggelse afspejler samtidigt et skift i synet på barnet. Igen var tankerne kommet fra Europa til Danmark. Særligt inspireret var man af den franske filosof, Rousseau, og hans roman "Emile", der tematisk omhandlede opdragelse. Tidligere havde man betragtet børn som voksne, bare mindre! Ved udgangen af år 1700 talte man om barndommen som en særlig periode i et menneskes liv. En periode som krævede særlige hensyn. Folkeskolens grundlæggelse er et produkt af oplysningstiden og en del af det moderne Danmarks fødsel.

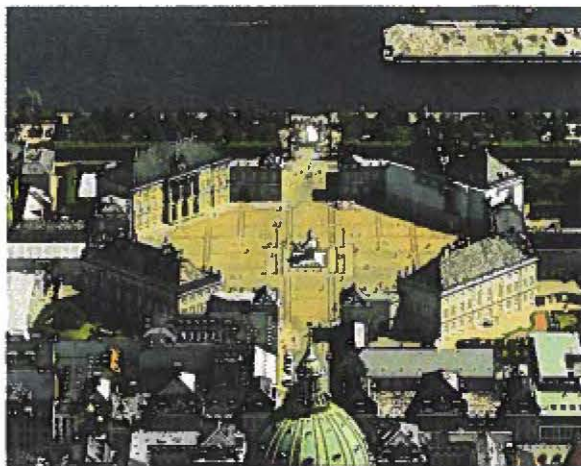
Christian 6.'s Christiansborg fra 1732. Både barok og rokokostil optræder side om side. København skulle som residensstad og hovedsæde for administrationen udtrykke enevældens præg og succes. Det var herfra at kongen skulle lade sit lys stråle ud til alle undersåtter. Enevælden vidste godt, at undersåtternes gunst var vigtigt for helstatens bevarelse. Slottet nedbrændte i 1794.



Rokoko

Også den stilhistoriske periode, rokokoen, var en del af den danske oplysningstid. Rokoko'en opstod i Frankrig i starten af 1700-tallet og slog i gennem i Danmark i 1720'erne. Rokoko'en afløste delvist den svulstige barokstil ved at efterstræbe et enklere, lysere og mere luftigt udtryk. Amalienborg er en repræsentant for dansk rokokoarkitektur, mens H.A. Brorsons salmer er det for litteraturen.

Amalienborg er et af Europas mest markante rokokoanlæg. De fire palæer udgør residens for den danske kongefamilie.



Dannelse og nationalfølelse

Rousseau og romanen "Emile" er blot et af mange eksempler på, at man i Danmark lod sig påvirke af de nye europæiske tanker. Med borgerskabets fremvoksen steg den kulturelle efterspørgsel på oplysningsideerne. Noget som meget ofte var motiveret af videbegærlighed, men også mode – kendskab til de europæiske strømninger kunne medføre øget social anseelse.

I første halvdel af århundredet var det fortrinsvis Ludvig Holberg (1684-1754), der formidlede oplysningstankerne videre til danskerne. Gennem en stor produktion af teaterstykker, heltedigte, klassikeroversættelser med mere er Holberg hovedrepræsentant for den danske oplysningstids første periode.

Med borgerskabets stadige vækst steg efterspørgslen på kultur og samfundsindsigt tilsvarende. De trykte udgaver af Holbergs værker solgte godt blandt landets borgerskab. Danske aviser så dagens lys i 1720, og deres antal og oplag steg støt århundredet igennem.

Parallelt hermed voksede en større national bevidsthed frem. Opfattelsen af at man var dansker i Danmark, var ikke noget nyt, men det fik øget betydning for et stadigt mere kulturelt bevidst borgerskab. Over hele Europa var selvfølelse og national identitet en af tidens diskussionsemner. I Danmark var irritationen over, at tysk og fransk var embedsmandsstandens foretrukne sprog stor. Særligt efter affæren med den tyske Struensees magtovertagelse forvandlede irritationen til frustration.

Ove Høegh-Guldberg, som kom til magten efter Struensee, var selv imod at den fransktyske stil dominerede de øverste niveauer i statsadministrationen. Før han blev gehejmekabinetsekretær, havde Guldberg arbejdet for, at det danske sprog skulle accepteres af den politiske og kulturelle elite i Danmark. Tiden efter Struensee var gunstig til at forvandle disse holdninger til politisk handling. I februar 1772 bekendtgjorde man fra hoffet, at dansk fremover var statens og militærets sprog i alle indenrigssager.

Enevælden kunne se flere fordele i den spirende nationale følelse. Loyalitet mod staten og en fællesskabstanke der gav en mere sammentømret stat, var nogle af de største. Et afgørende skridt blev derfor taget i januar 1776, hvor Christian 7. skrev under på "Indfødsretten". Nu gjaldt kravet om, at alle der indtog et statsligt embede i Danmark, fremover skulle være indfødt. Som det hed i forordningen: "Landets Børn skal nyde Landets Brød".

Diskussionen om tyskhed og franskhed kontra danskhed endte ikke med "Indfødsretten", men bølgede frem og tilbage i det offentlige rum gennem flere år. Men "Indfødsret-



Ludvig Holberg (1684-1754) dansk-norsk oplysningstidsforfatter. Holberg er Danmarks betydeligste komediedigter, men skrev også historieværker, heltedigte mv.

ten" var udtryk for at noget havde ændret sig i forholdet mellem enevælde og befolkning. Enevælden var blevet mere lydhør.

Synet på kongen som indsat af Gud og lovene som evigt forankret, var ved at blive erstattet af et nyt syn på magtudøvelsen. Nu skulle magten ideelt set baseres på en kontrakt mellem stat og borger. Kongen skulle ikke længere regere ensidigt og egensindigt, men med hensyn til borgernes ønsker. Den offentlige mening, som blev udtrykt tydeligst af hovedstadens borgerskab, blev en vigtig faktor i magtudøvelsen. Enevældens lydhørhed overfor dele af befolkningens ønsker, har medført at nogle historikere omtaler den yngre enevælde, som en opinionstyret enevælde (dvs. et styre baseret på offentlighedens meninger). For at en opinion kunne være en vejledning for magthaverne, måtte offentligheden have plads til at udtrykke sig. Tidligere havde der været lovformelle krav om censur, hvor man ikke måtte trykke noget, inden det var godkendt af styret, men Struensee ophævede censur og skabte ytringsfrihed i 1770. Censurens afskaffelse resulterede i positive reaktioner fra hele Europa og den blev ikke genindført. Men ytringsfriheden kunne strækkes for vidt: "Orden hænger man på idioter, stjerner og bånd man kun adelen giver... dog har man hjerne, kan man jo gerne, undvære orden og stjerne... rigdommen vokser i adelens bleer..." skrev digteren og samfundssatiriker P.A. Heiberg (1758-1841) i sin "Indtogsvise" i 1790. Heiberg fulgte senere sine satiriske kommentarer op med følgende beskrivelse af en "Majestæt: Et skærmbræt, bag hvilket skælmere driver deres spil ustraffet" (1798). Eftersom "skælmere" er en betegnelse for svindlere, så var det ikke en positiv beskrivelse af enevælden. Heiberg blev da også idømt landsforvisning, og kongen indførte den 27. januar 1799 "Forordningen om Trykkefrihedens grænser". Ytringsfrihed var fint, men ifølge forordningen havde Heiberg vist at "ved ubegrændset Frihed, maatte Pressen blive allehaande uædle Lidenskabers Verktøi, til skadelige Følger for den offentlige Rolighed og den private Sikkerhed". (Citeret fra O. Feldbæk: "Den lange fred 1700-1800" Gyldendal og politikens Danmarkshistorie bind 9. s. 317-337). Set i lyset af den franske revolution var den opinionstyrede enevælde opmærksom på den offentlige mening og har vist hensyn til denne. På den anden side har enevælden også set sig nødsaget til, ikke at tillade at ytringerne blev for kritiske, eller at de bredte sig og bragte staten i fare.



Med fæstebrevet ovenfor overtog den tidligere soldat Ole Hansen en gård i landsbyen Høve. Brevet beskriver, at Ole Hansen skal yde hoveri ved godset Holsteinborg ti kilometer væk og en gang årligt betale tre rigsdaler, to tønder byg, en tønde havre, et lam, en gås og to høns til godsejeren til gengæld for fæstningen af gården.

Landbrugssamfundet: Fra krise til landboreformer

Ved indgangen til 1700-tallet var Danmark et bart og nøgent land. Massiv skovhugst medførte store økologiske problemer. Da der kun var få træer tilbage til at bortlede vand, steg dyrkningsjordens surhedsgrad og høsten blev ringere. Der opstod områder med sandflugt, mens også sumplignende områder bredte sig og gav en øget sundhedsrisiko for mennesker, og de dyr de skulle leve af.

Kunne man flyve hen over Danmark i 1700-tallet, ville man have set, at kun ca. en fjerdedel af landet var under plov. Store områder lå blottet, kun dækket af krat, lyng og græs. Landsbyer med 10-20 stråtekte huse samlet omkring et gadekær eller en kirke lå spredt i et landskab dækket af en mosaik af smalle marker. Markerne blev dyrket i en evig rotation, to år med dyrkning, et år med græs. Langs jordstykkerne havde bønderne gravet rande, så overskydende vand kunne løbe ned til de utallige vandløb, åer og moser. Fra tid til anden ville man være fløjet over store hovedgårde og godser. Her boede de familier som ejede den jord bønderne dyrkede.

Bonden havde måske en gang fået et glimt af en flittig Frederik 4. der red på vej for at inspicere sine godser, men i dagliglivet optog enevælde og kongen kun en lille del af bevidstheden. Lokalsamfundet og det sociale liv der udspillede sig i den umiddelbare nærhed, var det væsentlige. Dagliglivet gik med arbejdet for overlevelsen – uanset om det gjaldt dyrkelse af jorden, håndværksarbejde, hjælp til fødsler eller pasning af gamle og syge. Væsentligt var også beskyttelse mod mere flygtige kræfter som; "de underjordiske", trolde, vætterne el-



Bonde og godsejer vipper om kamp på satirisk stik af J.F. Clemens fra 1787. På bordet står militærmusikanter og spiller op mens landbokommissionen, som dommerne ved en boksekamp, omhyggeligt noterer og observerer hvem af de to på vippen der vejer tungest.

ler andre væsner som i myriader besjælede folketroen. Det var kræfter der var betydningsfulde i bondestandens mentale verdensbillede, ligesom det evigt slidsomme arbejde med sjælens frelse ansporet af kirken, også var det.

Første halvdel af 1700-tallet bød på en samfundsbremsende lavkonjunktur. Men europæiske stormagtskrige, en øget handelskonkurrence samt den danske enevældes økonomiske tiltag medførte, at en højkonjunktur slog igennem fra midten af 1700-tallet.

Som skitseret tidligere, så havde Danmark langt op i 1700-tallet bevaret den gamle pyramideformede feudale samfundsstruktur. Kun 1,8 % af Danmarks 60.000 gårdmandsfamilier ejede selv deres jord. Hovedparten var ejet af godsejerne.

Tidligere har der været en tendens til, at man har betragtet 1700-talsbonden som en undertrykt og ufri skikkelse, der slavede for et egoistisk godsejeraristokrati. Hvis dette historiesyn er korrekt, hvorfor sled de forskellige samfundslag sig så ikke fra hinanden og underminerede det enevældige system, sådan som det skete andre steder i Europa? Svaret er, at forholdet mellem godsejerklassen og de mange bønder blev holdt på plads af en balance, som fundamentalt set var baseret på en gensidig afhængighed. Ydelser og modydelser var med til at opretholde et nogenlunde stabilt samfund.

Enevælden havde ikke ressourcer til at lade sin magt nå ud til hele landet på anden vis end ved at tildele godsejerne magt og ret til at stå for den lokale administration. Godsejeren havde ikke uindskrænket magt på egne jorde. Ifølge loven skulle hans gårde lejes ud til bønder så produktionen blev bevaret, og der var nogen til at betale skatter.

Ved overtagelse af en gård købte bonden et fæstebrev, det vil sige et brev som gav ret til livstidsleje af gården. Fæstebrevets pris blev bestemt efter gårdens størrelse, men brevet sikrede også bondens retstilling. Blot bonden opfyldte de krav, som en fæstebonde skulle opfylde, så var han og hans families eksistensgrundlag sikret. Bonden skulle yde arbejdsdage for godsejeren (hoveri), men bonden sendte oftest en karl fra gården, i stedet for selv at møde op. Bonden skulle også betale skat samt en årlig afgift (landgilde) for lejen af jorden.

Overholdt en bonde ikke sine forpligtelser kunne en godsejer tugte, dvs. straffe, bonden eller sætte ham fra gården. Men godsejerne var selv afhængige af, at fæstekontrakterne

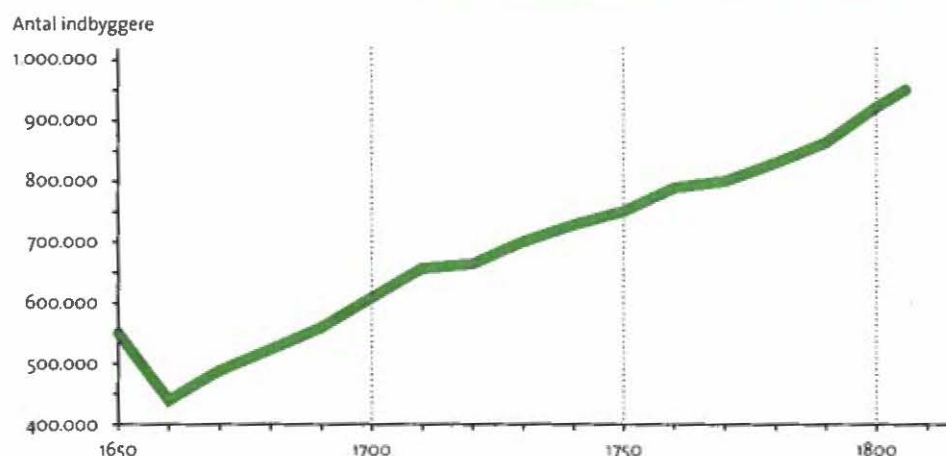
blev opfyldt, for ellers lå jorden brak med økonomiske tab som konsekvens. Af den grund gav godsejerne oftere henstand til bønder, der havde problemer med at opfylde fæstebrevets krav.

Fra midten af 1700-tallet blev det mere og mere tydeligt, at den gamle landbostruktur bremsede hele samfundet. Befolkningstilvæksten og den europæiske højkonjunktur med stigende priser på landsbrugsvarer, kunne ikke udnyttes indenfor de traditionelle rammer.

For det første var det var før industriens tid og byerne kunne kun opsuge en lille del af befolkningstilvæksten, som fortrinsvis skete indenfor landbefolkningens fattigste lag. For det andet kunne bøndernes gårde ikke opdeles i mindre parceller, hvis de fortsat skulle danne livsgrundlag for familier. For det tredje var nye økonomiske tanker fra oplysnings-tidens Europa begyndte at vinde indpas i Danmark. Man hævdede nu, at merkantilistisk politik hindrede udviklingen. Nu skulle der skabes et friere marked, hvor selvstændighed var en af de primære drivkræfter.

Fra midten af 1700-tallet reagerede Danmark på presset om forandring. Enevælden, landets rigeste godsejere og enkelte fremsynede bønder igangsatte en omdannelse af landbrugssamfundet. De foretog ændringer i landbrugsmetoderne. På godserne indførte man kløver for at have mere foder til flere kvæg, og for at tilføre jorden næringstoffer der kunne forøge høstudbyttet. Med inspiration fra Nordtyskland indførte man koppelbruget og samlede landsbyernes jorder i større, mere effektive, enheder ("kobler"). Nogle godsejere indførte desuden "arvefæstet" ved helt at overgive jorderne til bønderne og deres efterkommere mod en årlig afgift. Det var banebrydende. For reelt set overgik bønderne i 1781 fra lejere af jord til ejere af jord. Mange bønder valgte da, at nedrive deres gårde og flytte dem fra lands-

Danmarks indbyggertal



Kornproduktion i kongeriget

1771	3,1-5,25 mill. tdr.
1800	8,7-9,1 mill. tdr.

Nettoeksport fra kongeriget og hertugdømmerne, årlige gennemsnit

1730-1740	201.828 tdr.
1763-1771	335.296 tdr.
1775-1784	645.892 tdr.
1796-1798	911.000 tdr.
1820-1829	1.857.000 tdr.

Udskiftning og reformer

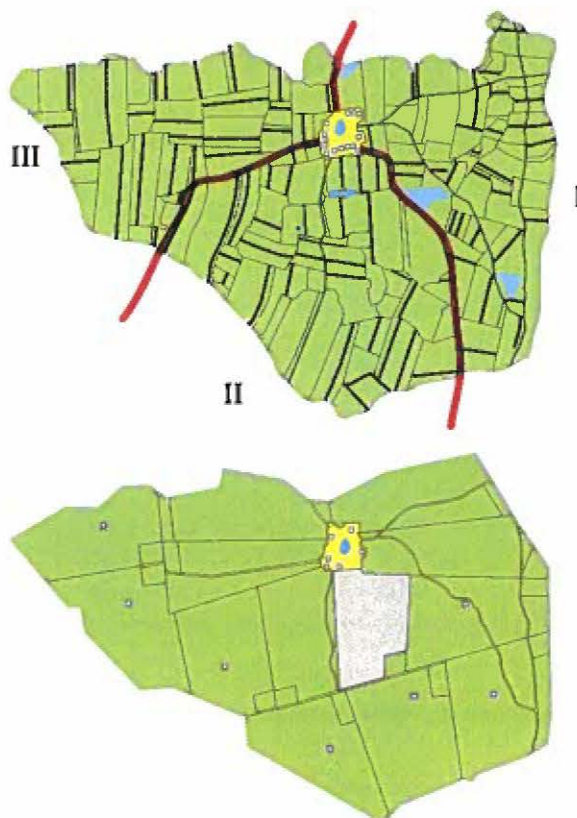
Kortene over Årslev er nærmest blevet ikoner for lærere og studerende i arbejdet med landbrugsreformerne. Det er forståeligt, når man ser den visuelle tydelighed: Først det gamle, traditionelle bondesamfunds landsbyfællesskab og dyrkningsmetoder, siden landsbrugsreformernes banebrydende effektivisering og gennemgribende ændring af landet.

1768

Kortet viser den traditionelle dyrkning af jorden i Danmark før udskiftning og reformer. Landsbyens jorde var delt i 3 vange, som var underopdelt i 100 åse (jordstykker), som igen var underopdelt i ager til hver enkelt gård. På kortet er én gårds i alt 108 ager tegnet op med sort.

1795

Under landboreformerne blev gårdmandens jord samlet ét sted, og han havde alene ansvaret for driften.



byerne og ud på jorderne. Udflytning til enkeltgårdsjorde medførte en professionalisering af bondesamfundet, som gav et markant økonomisk løft samtidig med, at det forandrede hele landskabets udseende.

Enevælden forsøgte at bakke op om de forandringsprocesser der foregik i landbosamfundet. Særligt ansporet af embedsmanden C.D. Reventlow, nedsatte kongen "Den Lille Landbokommission" (1784) og "Den Store Landbokommission" (1786-1816). Kommissionerne arbejdede med adskillige landboreformforslag, og den 8. juni 1787 kom de første reformlove. Reformlovene sikrede bondens rettigheder ved fæstegårdsovertagelse. De fastslog endvidere at træhesten og halsjernet ikke længere måtte bruges til tugtelse. Sidstnævnte var nærmest en "gratis" lovgivning, da de to afstraffelsesmetoder yderst sjældent blev taget i anvendelse. Det var derimod signalværdien i lovgivningen, der var det centrale, for den viste enevældens imødekommethed overfor bønderne.

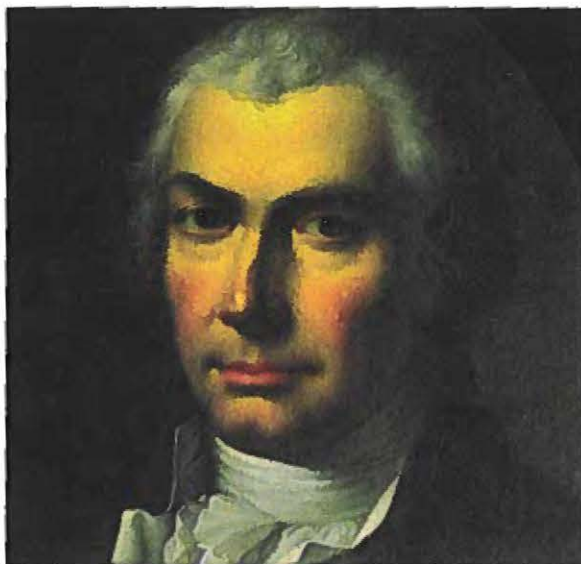
En af de mest afgørende landboreformer blev "Forordningen om Stavnsbåndets ophævelse af 20. juni 1788", som fjernede kravet om, at mænd var bundet til deres hjemstavn af hensyn til godsejerne. Nu var man udelukkende bundet til hjemstavnen, hvis man ikke havde aftjent den tjeneste som soldat, der blev forlangt af kongen og staten. Forordningen gav et mere dynamisk land, men kostede godsejerne den sikkerhed om besættelse af gårdene, som stavnsbåndet havde givet.

Enevælden havde lige siden 1660 arbejdet for at stå stærkere. Magten blev hentet fra godsejerne, men indebar en svækkelse af det feudale system. En større lighed mellem de enkelte sociale lag blev en af konsekvenserne. Ønsket om lighed var ikke kun baseret på ideologi og lysende filosofiske overvejelser, men på samtidige politiske fordele. Måske var landboreformerne først og fremmest reformer for enevælden selv, for de var med til at udbygge dens magtbasis.

C.D. Reventlow

I fortolkninger og fremstillinger af landboreformerne og deres samtid indtager C.D. Reventlow ofte helterollen. Han havde da også en imponerende karriere, der har sat sig danmarkshistoriske spor.

Reventlow var selv godsejer og greve og stærkt inspireret af oplysningstidens idealer. Han var samtidigt drevet af både politisk ambition og et ønske om at effektivisere det danske samfund, inklusiv det gods han selv ejede. Han var en af hovedinitiativtagerne til landbokommissionerne, stavnsbåndets ophævelse, fastsættelsen af hoveriet og var en af mændene bag fredskovforordningen fra 1805 og skoleloven á 1814. Det er blandt andet gennem Reventlows breve og hans Minerva-tale (se kildeafsnittet) at vi i dag har mulighed for at få et nærmere indblik i de udfordringer der opstod i arbejdet med reformerne og omdannelsen af landet.



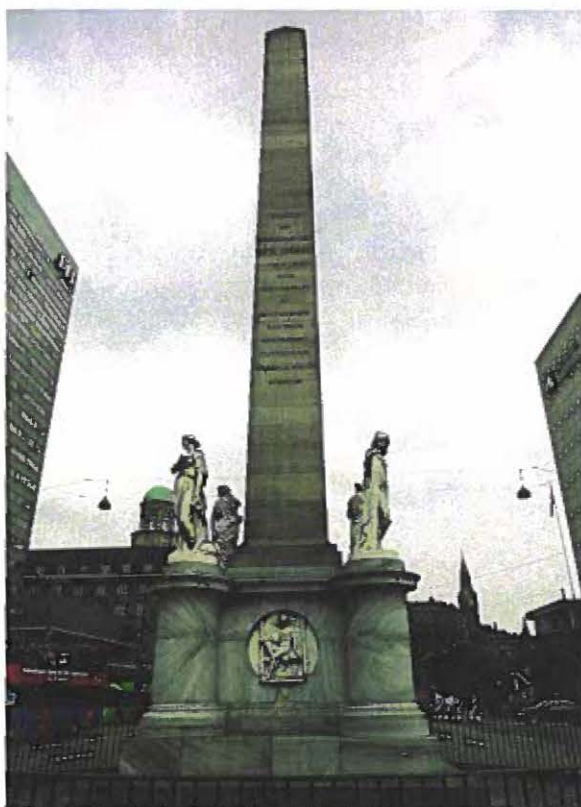
C.D. Reventlow (1748-1827) malet af H. Hansen i 1806.

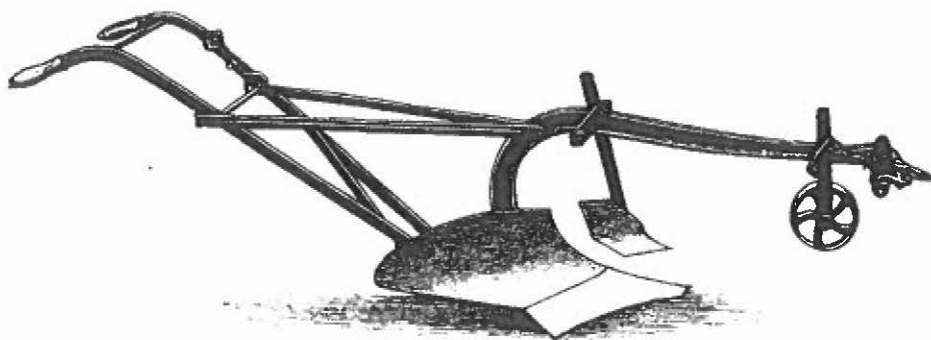
Frihedsstøtten ved Vesterport

Frihedsstøtten med de fire kvindeskulpturer (symboler på 4 dyder) og proklamationen af stavnsbåndets ophævelse er blevet et af de stærkeste symboler på oplysningstiden i Danmark.

Støtten var tænkt som en lovprisning af enevældens lydhørhed og af oplysningstidens idealer om frihed, lighed og samfundsborgerligt broderskab. Den markerer således opfattelsen af et historisk brud i et før og et efter i danmarkshistorien: Fra et uvidende og ufrit land, til et oplyst land præget af frihed og veloplyste borgere. Men var landboreformerne udtryk for et reelt ønske om selvstændighed og oplysning for landets bondebefolkning?

Med til oprindelseshistorien om Frihedsstøtten hører, at det var borgerskabet samt en række fremmelige embedsmænd, der bestilte støtten og betalte for den. Støtten kan derfor have været et forsøg på at holde enevælden fast på den reformpolitik, som blandt andet havde uddelegeret magt og selvbestemmelse til flere dele af samfundet.





Svingploven. En af århundredets teknologiske forbedringer var svingploven, opkaldt efter det svungne jernskær som vendte jorden og iltede den bedre end forgænger, hjulploven.

Ophævelsen af stavnsbåndet medførte politisk splittelse. To af de magtfulde adelige godsejere valgte at forlade statsrådet i protest. Herefter valgte enevælden i højere grad at komme godsejerne i møde, ved at søge reformkompromiser omkring bøndernes pligt til at arbejde for godsejerne, hoveriet. Hoveriet var forkæret af bønderne, fordi dets omfang ikke var præciseret ved lov, og fordi godsejeren udnyttede dette maksimalt. Samtidigt blev hoveriet kritiseret for at være imod tidens ånd, for det kunne ansætte til et næsten hersker-slavelignende forhold mellem godsejer og bønder.

For at løse den ustabile situation krævede enevælden nu at bønder og godsejere skulle indgå overenskomster om hoveriets omfang på de enkelte godser. Og for at komme godsejeren i møde advarede enevælden bønderne om, at man ville idømme bønderne bøder, hvis de ikke indgik kompromiser med godsejeren. Ved en af de sidste store landboreformer, "Hoveriforordningen" (1799) blev problemet med bondens arbejde for godsejeren reelt løst. Nu fastslog man at de aftaler godsejer og bønder havde indgået skulle ligge fast og ikke kunne forøges.

Prisen for landboreformerne blev i høj grad betalt af godsejeren. De beholdt deres skattefrihed, men tabte på mange andre områder: *For det første* blev 40.000 af de 60.000 fæstebønder selvejere, og var ikke længere tæt forbundet til godsejeren som under det feudale system. *For det andet* betød overgangen til selveje at godsejerne solgte ud af store dele af deres jord. Dette gav en direkte økonomisk gevinst, men en forringelse af magten. *For det tredje* mistede godsejeren gratis arbejdskraft, når hoveriet blev skåret ned eller afskaffet. En af gåderne ved reformernes gennemførelse er da også, hvorfor godsejerne overhovedet gik med til disse reformer.

Ligesom der har eksisteret en myte om den slavelignede bondes løsrivelse fra godsejeres brutale åg, så har den ældre historieopfattelse af 1700-tallet været præget af forestillingen om, at det var ideologisk drevne ildsjæle fra enevælden, der på bedste oplysningstidsvis kom med friheden til bonden. Men landboreformerne var praktiske, rettidige og nødvendige foranstaltninger, fremfor en realisering af strålende idealer sådan som Frihedsstøtten kan give indtryk af.

Enevælden måtte mægle og balancere mellem majoriteten, den store bondebefolkning, og minoriteten, landets godsejerklasse i et forsøg på at underbygge eller bevare den enevældige magt. Suset fra guillotinenes skær og lyden af de rullende overklassehoveder under den franske revolution gav genlyd over hele Europa på samme tid, som landboreformerne blev udformet.

Reformerne var udtryk for dygtig timing. Landbruget havde allerede forandret sig markant uden enevældig indblanding da reformerne kom. Enevælden slog til på det rigtige tidspunkt og med reformerne nåede den på en gang at tage æren for de forandringer der var sket, at forstærke de forandringer der var i gang og at virke fremsynet. Landboreformerne er med til at forklare enevældens overlevelse langt ind i det næste århundrede.

Historie kan også være økologisk

Det kan være både spændende og givtigt at arbejde fællesfagligt med historien. Et klassisk eksempel på dette er Thorkild Kjærgaards bog *Den danske revolution 1500-1800 – en økohistorisk tolkning*.

Med udgangspunkt i studiet af de økologiske forhold i Danmark, fremkom Kjærgaard med den teori, at perioden mellem år 1500 og 1800 var kendetegnet *først* ved en alvorlig krise, *siden* ved en bekæmpelse af krisen og *endelig* ved en afværgelse af krisen i en økologisk genopretning – "en grøn revolution".

Det nye landskab står idyllisk smukt i dette maleri. Fortidens bifrost skaber en hvælving mellem den mørke himmel og den nye, oplyste bondegård som netop er blevet udflyttet fra landsbyen efter landbo-reformerne. Maleri af Eckersberg fra 1810.

Ifølge Kjærgaard var baggrunden for krisen en katastrofekurs, som var blevet igangsat i løbet af 1500-tallet, og som i årene efter Christian 4.'s død voksede til en trussel mod hele det danske samfunds beståen: "*For den der i 1700-tallets midte søgte at se nogle årtier frem, syntes der at være al mulig grund til at frygte, at samfundslivet var dømt til inden for en ikke alt for fjern fremtid, at gå i stå i en entropisk [sammenbrudt, red.] tilstand, hvor det ikke ville være muligt at skaffe så meget som en portion varm mad, og hvor råstofmanglen ville være så total, at selv fremstilling af de simpleste håndredskaber umuliggjort*" (s. 85).

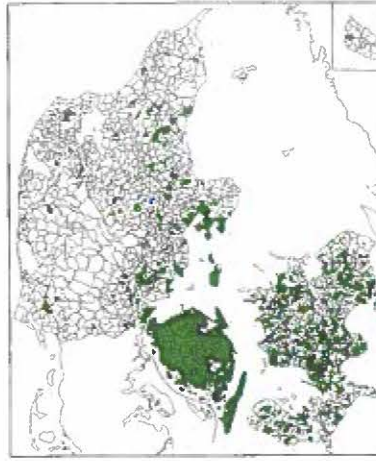
Krisen skyldtes to hovedårsager: 1. *Befolkningstilvækst*. Befolkningens størrelse gik fra 550.000 indbyggere i 1650 til 815.000 i 1774. Følgen blev et stigende pres på de danske naturressourcer. 2. *Enevældens opbygning af Danmark til en magt- og skattestat*. Den voksende stats stigende skattetryk resulterede i et pres på befolkningen til, at udnytte de naturlige ressourcer langt mere end økosystemet kunne bære.

Det økologiske hovedproblem var en udbredt *skovreduktion*. Træ var uhørt vigtigt i de førindustrielle sam-





Dyrkning af kløver
1775



Dyrkning af kløver
1805

fund, hvor det blev benyttet i utallige sammenhænge. Byggeri og vedligeholdelse af skibe var de mest ressourcerkrævende dele. For landbefolkningen var skovrydning lig med jord til kreaturer og dyrkning, mens træet blev anvendt som brændsel i husenes ineffektive ildsteder. I 1750 var skovarealet i Danmark kun på ca. 8 % mod 20-25 % i år 1600.

For at standse krisen greb staten i løbet af 1700-tallet aktivt ind med en række kontraforanstaltninger:

- Brændselsmangel – Indførelse af varmeeffektive kakkelovne samt anvendelse af stenkul og tørv til brændsel.
- Sandflugt – Aktiv beplantning af ny skov samt konstruktion af dæmninger.
- Forsumpning – Vandreguleringsarbejde.
Efter voldsomme oversvømmelser igangsatte man fra år 1717 konstruktionen af grøfter og kanaler over hele landet.
- Forsuring (dvs. faldende PH-værdi i dyrkningsjorden) – Mergling.
Fra 1730'erne begyndte man at udvinde den kalkholdige jordart "mergel" forskellige steder i Danmark. Efterfølgende blev merglen spredt på markerne for at afgifte jorden.
- Mangel på plantenæringsstoffer – Dyrkning af kløver.
Dyrkningsjord har brug for kvælstof, der giver næring til planter. Da kløver producerer mere kvælstof end det forbruger, kan kløver tilføre dyrkningsjord næringsstoffer. Man begyndte på kløverdyrkning i Danmark fra 1770'erne. Det er en af Kjærgaards hoved-

teser, at dyrkning af kløver var et gennembrud og et af de vigtigste led i en økologisk revolution. Selv formulerer han det sådan hér: *"Siden landbruget kom til Danmark havde det skovklædte landskab været under angreb... Ved 1700-tallets begyndelse var Danmark en åben, skovfattig kulturslette, plaget af alvorlige økologiske problemer, med et produktionsapparat, hvis ydeevne kun opretholdtes på bekostning af den økologiske balance. Ved mobiliseringen af landets indre kræfter og ved anvendelse af tidens store fornyelse inden for landbruget, domesticeret kløver, lykkedes det i løbet af 1700-tallet på afgørende punkter at vende udviklingen. Ved udgangen af århundredet var sandflugt, forsumpning og forsuring bragt under kontrol, og landbrugsjordens indhold af plantenæringsstoffer, specielt kvælstof, var stigende. Det betød, at fødevarereproduktionen i modsætning til tidligere kunne sættes i vejret uden at udløse selvdestruktive mekanismer i økosystemet"*

Udover en brug af traditionelle kildekritiske metoder, inkluderede Kjærgaards fællesfaglige arbejde fag som biologi, fysik, statistik, geologi og naturgeografi. Resultatet blev et banebrydende, men omdiskuteret nyt syn på 1700-tallets Danmark.

I dag er noget af det tankevækkende ved Kjærgaards forskning, at den viser at overhængende økologiske katastrofer på grund af menneskets naturressourceudnyttelse, ikke er en ny problemstilling. Flere steder i verden står man i dag overfor de samme udfordringer, som Danmark gjorde i 1700-tallet. Forskellen på dengang og nu er bare, at det som engang var et lille lands problem, i dag er vokset i omfang andre steder i verden. Konsekvenserne er vokset tilsvarende. Økologiske kriser er blevet en global trussel, der kan true balancen i hele det internationale system.

Oplysning, kulturliv og dannelse

"Erasmus Montanus"

I komedien "Erasmus Montanus" driver Holberg satire både mod oplyste studerende, uuddannede bønder og tidens antik-inspirerede filosofiske tænkning. I læsningen af komedien kan man overveje, på hvilken måde uddraget repræsenterer den historiske kontekst. Man kan også overveje karakterernes roller i stykket. Vækker de sympati, latter, medlidenhed, eftertænkksomhed el.lign.?

Vi kommer ind i handlingen lige efter at sønnen Montanus er vendt hjem til sit bondefødehjem efter en årrække som student i København. Personerne i stykket: Montanus (Student), Jacob (Montanus' broder og bonde), Nille og Jeppe (Montanus og Jacobs moder og fader).

"ACTUS II, SCEN. 1.

MONTANUS.

med Hosene ned om Beenene. Jeg har kun været en Dag fra København, og længe allerede. Hvis jeg ikke havde mine gode Bøger med mig, kunde jeg ikke leve paa Landet. Studia secundas res ornant, adversis solatium præbent. Jeg synes ligesom mig fattes noget, efterdi jeg har ikke disputeret i tre Dage. Jeg veed ikke om her er nogle lærde Folk her i Byen; hvis her er nogen, skal jeg nok sætte dem i Arbeid, thi jeg kand ikke leve uden jeg maa disputere. Mine stakkels Forældre kand jeg ikke meget tale med; thi de ere eenfoldige Folk, og veed neppe andet end deres Børne-Lærdom, saa at jeg kand ikke have megen Trøst af deres Omgængelse. Degnen og Skolemesteren skal have studeret, men jeg veed ikke hvor vidt det strækker sig; dog skal jeg forsøge hvad de duer til. Mine Forældre blev forskrækket, da de saae mig saa tilig; thi de havde ikke ventet, at jeg skulde have taget fra København om Natten...

SCEN. 2

Montanus. Jacob.

JACOB.

kysser paa Haanden og flyer sin Broer. Velkommen hiem igien min Latinske Broer!

MONTANUS.

Det er mig kiært at see dig, Jacob! Men hvad det Broerskab angaaer, saa er det noget, som var got i gamle Dage, men nu kand det ikke saa passe sig meer.

JACOB.

Hvi saa? est du ikke min Broer?

MONTANUS.

Det negter jeg ikke, Slyngel! at jeg jo er din Broer ved Fødselen. Men du maa vide, at du est endnu en Bonde-Dreng, og jeg en Philosophiae Baccalaureus. Men hør, Jacob, hvordan lever min Kiæreste og min Svigerfar?

JACOB.

Ret vel; de vare her nyelig, og spurte hvor snart Broer kom hiem.

MONTANUS.

Nu Broer igien! Jeg siger det ikke af Hoffærdighed, Jacob! men det gaaer profecto ikke an.

JACOB.

Hvad skal jeg da kalde Broer?

MONTANUS.

Du skal kalde mig Monsieur Montanus; thi saa heeder jeg i Kiøbenhavn.

JACOB.

Kunde jeg kun komme det ihu! Var det ikke Monsieur Dromedarius?..

MONTANUS.

Naar du har gaaet saa længe i Skole som jeg, og udstaaet dine Examina, saa kandst du ogsaa give dig et Latinsk Navn. Men saa længe som du est en Bonde-Dreng, maa du lade dig nøye med at heede slet og ret Jacob Berg...

MONTANUS.

...Veedst du vel hvad det er at disputere?

JACOB.

Ja vist, jeg disputerer hver Dag her i Huset med Pigerne, men jeg vinder intet der ved.

MONTANUS.

Ja saadan slags Disputatzer har vi nok af.

JACOB.

Hvad er det da Monsøren disputerer om?

MONTANUS.

Jeg disputerer om vigtige og lærde Sager, for Exempel: om Englene ere skabte for Menneskene; om Jorden er rund eller oval; om Maane, Soel og Stjerner, deres Størrelse og Distance fra Jorden, og andet dislige.

JACOB.

Ney derom disputerer jeg ikke; thi det er noget, som gaaer mig ikke an, thi naar jeg kun kand faae Folkene til at arbeide, maa de gjerne sige for mig, at Jorden er ottekantet.

MONTANUS.

O Animal brutum!...

SCEN. 3

Jeppe. Nille. Montanus. Jacob.

JEPPE.

Hvad er her for Allarm?

JACOB.

Ach min Broer Rasmus [dvs. Jacob, red.] slaaer mig.

NILLE.

Hvad vil det sige? han slaaer dig vel ikke uden Aarsag.

MONTANUS.

Ney Moer, det er sandt; han kommer hid, og bruger en Mund mod mig, som jeg kunde være hans Jevnlige.

NILLE.

Hvilken Pokkers Skielm! Skal du ikke bedre vide at respectere saadan lærd Mand? veedst du ikke, at han er en Ære for vort heele Huus? Min hierte Hr. Søn! I skal ikke regne ham det til onde, det er en uforstandig Tølpel.

MONTANUS.

Jeg sidder her og speculerer paa vigtige Sager, som denne importunissimus og audacissimus Juvenis kommer og hindrer mig udi. Det er intet Børne-Leeg at have med disse Transcendentalibus at bestille. Jeg vilde ikke, det skulde have skeet for to Mark.

JEPPE.

Ach vær ikke vred min hierte Søn, det skal aldrig skee oftere. Jeg er saa bange, Hr. Søn har forivret sig; de lærde Folk taaler ikke mange Stød. Jeg veed, Per Degn ivrede sig engang, han kunde ikke forvinde det i 3 Dage igien.

MONTANUS.

Per Degn, er han lærd?

JEPPE.

Ja vist! saa længe jeg kand mindes, har vi ikke haft nogen Degn her i Byen, der har synget saa vel som han.

MONTANUS.

Derfor kand han være meget u-lærd.

JEPPE.

Han præker ogsaa meget skønt.

MONTANUS.

Derfor kand han ogsaa være u-lærd.

NILLE.

Ach ney, Hr. Søn! hvorledes kand den være u-lærd, der præker vel?

MONTANUS.

Jo vist, Moerlille! alle u-lærde Folk præker vel; thi saasom de ikke kand sammenskrive noget af deres egne Hoveder, saa bruge de laante Prækner, og lære uden ad brave Mænds Skrifter, som de undertiden ikke forstaaer selv... Men lad de Karle disputere som jeg; det er en Prøvesteen paa Lærdom. Jeg kand disputere paa got Latin om hvilken Materie det skal være:

Ville én sige, at dette Bord er en Lysestage, saa vil jeg forsvare det; vil een sige, at Kiød eller Brød er Straae, vil jeg og forsvare det; det har jeg giort

mangen ærlig gang

MONTANUS.

...Moerlille, jeg vil gjøre jer til en Steen.

NILLE.

Ja Snak, det er end meere konstigt.

MONTANUS.

Nu skal I faae det at høre: En Steen kand ikke flyve.

NILLE.

Ney det er vist nok, undtagen man kaster den.

MONTANUS.

I kand ikke flyve.

NILLE.

Det er og sandt.

MONTANUS.

Ergo er Moerlille en Steen.
Nille græder.

MONTANUS.

Hvorfor græder Moerlille?

NILLE.

Ach jeg er saa bange, at jeg blir til Steen, mine Been begynder alt at blive kolde.

MONTANUS.

Giv jer tilfreds, Moerlille! Jeg skal strax gjøre jer til Menneske igien. En Steen kand ikke tænke eller tale.

NILLE.

Det er sandt. Jeg veed ikke om hun kand tænke, men tale kand hun ikke.

MONTANUS.

Moerlille kand tale.

NILLE.

Ja Gud skee Lov, som en stakkels Bondekone kand jeg tale.

MONTANUS.

Got. Ergo er Moerlille ingen Steen.

NILLE.

Ach det gjorde got, nu kommer jeg mig igien. Der vil min Troe sterke Hoveder til at studere; Jeg veed ikke hvor deres Hierne kand holde det ud."

Nielsen, Erling (red): Ludvig Holberg, komedier bd. 2. Gyldendals bibliotek. Gyldendal. 1979.

Indfødsretten

"Landets Børn skal nyde Landets Brød" står der blandt andet i nedenstående kilde, "Indfødsretten". Indfødsretten var et produkt af en længerevarende diskussion om danskhed og stillingsbesættelse blandt statens embedsmænd. Christian 7.'s forordning om indfødsret blev proklameret 15. januar 1776. Forordningen krævede at alle embedsstillinger, med få undtagelser, skulle besættes af folk født i Danmark, Norge eller Hertugdømmerne. Forordningens idémænd var den dansk-sindede Ove Høegh-Guldberg (1731-1808).

Forordningen var et politisk resultat af et stigende fokus på dansk nationalisme og identitetsfølelse. Nogle mener at indfødsretten kan betegnes som Danmarks første udlændingelov.

Efter en analyse af kilden kan man overveje hvilken betydning indfødsrettens indførelse havde for magtapparatet i Danmark?

"Indføds-Retten

Vi Christian den Syvende, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmersken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst, etc. Gøre alle vitterligt: At det har længe været Vor Beslutning, ved en Grundlov under visse og fornødne udtrykkelige Indskrænkninger at fastsætte, at alle Embeder i Vore Stater, Hof-Geistlige, Militaire og Civile, af stor eller liden Betydning, ej kunne eller skulle gives til andre end indfødte Landets Børn, og dem, som dermed lige kan agtes; Billigheden [dvs. det korrekte eller retfærdige, red.] selv vil, at Landets Børn skal nyde Landets Brød, og Fordeelene i Staten falde i dens Borgeres Lod...

Det skal fra denne Lovs Dag af agtes som en nødvendig Egenskab til at faae i Vores Riger og Lande Embeder og Tienester, af hvad Navn nævnes kan, være sig ved Hoffet, eller i den geistlige, civile og militaire Stand, at Personen er fød i Vore Stater... Til den Ende skal alle Vore Collegier eller hvo til Os Forestilling gjøre om Embeders eller Tienstesters Besættelse, ligesom og alle andre, der have Ret til at udnævne til nogen Tieneste i Staten, under Vores Unaade nøye agte paa, ikke at foreslaae andre end Danske, Norske og Holstener, eller hvem derved lige agtes...

Lige ved Indfødte skal agtes alle De,

som den 29de Januarii allerede ere i Vores og Statens virkelige Tjenester og Embeder, skjønt de ikke ere fødte i Vore Lande

... Originaler deraf skal ved Kongeloven henlægges;

... givet paa Vort Slot CHRISTIANS-BORG udi Vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn den 15. Januarii Anno 1776.

Under Vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R."

Trykkefrihedsforordningen af 1799

Forordningen er underskrevet af Frederik 6. og dateret d. 27. september 1799.

Forordningen var landets presselov og gjaldt frem til 1848.

Efter endt læsning og analyse kan man overveje hvorfor forordningens fulde titel var "Forordningen som nærmere forklare og bestemmer Trykkefrihedens Grænser" og eksempelvis ikke "Forordningen om ytringsfrihedens begrænsninger". Man kan også diskutere om problemstillinger vedrørende ytringsfrihed og frihed stadig er aktuelle i dag?

"... Ligesom det i Almindelighed er Kongens Ønske og Villie, at enhver af Undersaatterne skal nyde al den Frihed, som kan bestaae med Orden i Staten; saa ynder Han og især Trykkefriheden, fordi Han anseer denne, som det virksomste Middel, til at udbrede Oplysning og almeennyttige Kundskaber iblandt alle Borger-Klasser.

Med Hensyn til at fremme en for Menneskeheden saa velgørende Sag, har Han, kort efter Hans Regierings Tiltrædelse, ophævet Censuren, og derved aabnet Vei for enhver oplyst og rettskaffen Mand, til at kunne meddele offentligheden Resultaterne af sine Grandskninger, og ubehindret ytre sine Tanker og Meninger om hvad der kunde bidrage til det almindelige Beste. Men, ved ubegrændset Frihed, maatte Pressen blive allehaande uædle Liden-skabers Verktøj, til skadelige Følger for den offentlige Rolighed og den private Sikkerhed. Trykkefriheden maae altsaa, ved Lovens Forskrift, ledes til Almeen-vel, som er dens Øiemærke, og den maae, som en Deel af den offentlige Underviisning, være Regieringens Til-syn undergiven.

Det paaligger Ham derfor, som Konge og Lovgiver, at sætte Skranker for dens Misbruge, saaledes, at den ei skal udarte til tøileløs Frækhed, og blive et Middel for Ondskab, til at kunne, ustraffet, undergrave Statens Grundstøtter, og forstyrre den borgerlige Sikkerhed, der staaer i uadskillelig Forbindelse med sand Borgerfrihed... Kongen erfarer med yderste Mishag, at Hans Lovgivninger desangaaende endnu uden Ophør overtrædes, og at nogle ildesindede Personer med strafværdig Frækhed dagligen antaste og forhaane alt hvad der, i ethvert Borgersamfund, er helligt og agtbart, samt jevnlig udbrede falske Forestillinger, og søge at forplante vrangt Meninger om de, for Mennesker og Borgeren vigtigste, Gienstande; hvorved den mindre oplyste Deel af Almuen, især den uerfarne Ungdom, lettelligen kan misledes og fordærves. Vel forebygges saadan Udaad alersikkerst ved Skrifteres Censur, førend de til Trykken maae befordres; men, da dette Middel medfører en ubehagelig Tvang for enhver god og oplyst Mand, der har Lyst til at gavne med sine Indsigter, vil Kongen ikke gjøre Brug deraf; Derimod vil Han forsøge, saa bestemt og nøie, som mueligt, nærmere ved Lov at fastsætte Trykkefrihedens Grændser, og at tilføie passende Straffe for dem, som vove at overtræde Hans Landsfaderlige og velmeente Buds Forskrifter... I Overeensstemmelse med foranførte Grundsætninger, befales følgende:

1. Hvo, som befindes, i noget ved Trykken udgivet Skrift, at tilskynde eller raade enten til Forandring i den, ved Fædrenelandets Grundlov bestemte, Regieringsform, eller til Opstand imod Kongen, eller til at imodsatte sig Kongens Befalinger, bør have sit Liv forbrudt.
2. Dersom nogen, i et trykt Skrift, laster, forhaaner eller søger at udbrede Had og Misnøie imod disse Rigers Constitution, eller imod Kongens Regiering, enten i Almindelighed, eller i enkelte Handlinger, da straffes han med Landsforviisning; og dersom han, efter at være ført udenfor Grændserne, igjen indfinder sig i Kongens Riger og Lande, uden dertil at have erholdt Tilladelse, bør han arbeide i Jern sin Livs Tid...

5. Hvo, som udgiver noget Skrift, der sigter til at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Siæls Udødelighed, saa og de, der, i trykte Skrifter, laste eller forhaane den christelige Religions Lære, som, i Følge Kongens Rigers Constitution og Landets Love, skal fortrinligen beskyttes og haandthæves bør straffes med Landsforviisning, fra 3 til 10 Aar. Og da Kongen vil, at ethvert andet Religions-Samfund, som taaes i Hans Riger, ogsaa skal nyde Beskiærmelse i deres Gudsdyrkelse: saa befales, at dersom nogen søger at forarge saadanne Menigheder, ved at drive Spot med deres Troesbekiendelse eller Religion, skal den Skyldige, naar det paaklages, straffes med Fængsel paa Vand og Brød, fra 4 til 14 Dage...
7. Da Kongen aldeles ikke vil, at redelige og oplyste Mænd skulle hindres fra, med Frimodighed og Anstændighed offentlig at tilkiendegive deres Tanker, om hvad der, efter deres Indsigt, kunde bidrage til at fremme det almindelige Beste; saa, skal det ei heller være nogen forbudt, at yttre sin Mening, angaaende hvad han troer, der kunde være at forbedre eller rette i Landets Love, Anordninger og offentlige Indretninger; dog følger det af sig selv, at Forfatteren bør udtrykke sig med Beskedenhed, og ei tilsidesætte den Ærbødighed, han, som Borger og Undersaat, er Regieringen og Lovgiveren skyldig. Skulde nogen forsee sig herimod, ved at skumle med Bitterhed over Regieringen... da bør han dømmes til at sættes i Fængsel paa Vand og Brød, fra 4 til 14 Dage...
9. Ud gives noget trykt Skrift, hvorved Sædelighed og Blufærdighed krænkes, straffes Forfatteren med Fængsel paa Vand og Brød, fra 4 til 14 Dage...
13. Dersom det strafværdige eller fornærmende i et Skrift er indklædet i Allegorie eller Ironie, hvoraf dog Meningen og den onde Hensigt er umiskienkelig, da skal Forfatteren dømmes skyldig til samme Straf, som om han havde udtrykket sig ligefrem og uden Forstillelse...

14. De Bestemmelser, der indeholdes i 9 og 13 §, gielde ogsaa om usædelige og allegoriske Kobber- og Træsnit-Stykker, eller andre Billeder, som falholdes* eller udgives. Paa disse skal ogsaa Kobberstikkeren sætte sit Navn, under Straf af 200 Rdlrs Bøder til Stedets Fattige...
19. I alle Journaler og periodiske Blade skal ikke alene Forlæggeren og Bogtrykkeren, men tillige Forfatteren af hver Artikel, saavel som Redacturen nævnes, hvilken sidste skal staae til Ansvar, ligemed Forfatteren, for hvad der indføres i Journalen eller Bladet. I Aviser eller offentlige Tidender, skal Redacturen paa lige Maade nævnes, og være ansvarlig for Indholdet, tilligemed Udgifverne. De, som forsee sig herimod, straffes...

* Falholdes: sælges.

Landbrugssamfundet

Minerva-talen

Den 15. august 1788 holdt en af hovedkræfterne bag landboreformerne C.D. Reventlow (1748-1827) en tale på vegne af hele Den Lille Landbokommission. Efter talen fik 14 bønder overrakt arvefæsteskødet til 14 kongelige jordlodder. Overrækkelsen af skøderne var en politisk manifestation og en iscenesættelse af kommissionens succes. Med overrækkelsen forsøgte Reventlow og kommissionen dels at argumentere for at flere reformer måtte gennemføres, og dels at anskueliggøre at udskiftning, udflytning, hoveri-afløsning og selveje var vejen frem.

"Tale af Hans Excellence Geheimeraad – Grev Christian af Reventlow holden den 15. August 1778 da han, som i sidste Hefte S. 402 o. f. [det vil sige *Minerva*, et Maanedsskrift årgang 1788 s. 402ff i bind tre, red.] er ommeldt, til Begyndelse overleverede en Deel af Frederiksborg og Kronborg Amters Bønder Arve-Eiendomsskiøderne paa deres Gaarde.

Til ingen Tider er i Danmark alvorligere bleven tænkt paa Bondestandens Opkomst, end i den nærværende. Bønderne i heele Riget har at glæde sig over vores allernaadigste Konges milde, til

dette *Øiemeed* hensigtende Anordninger; men langt mere end andre Bønder Frederiksborgs og Kronborg Amters for hvis Vels Befordring han har baaret den ømmeste Omsorg. Ikke en forøget Indtægt for den kongelige Kasse, men Bøndernes Vel, skal efter den af Hans Kongelige Højhed Kronprindsen udvirkede kongelige Befaling til den nedsatte Commission, være den vigtigste Gienstand for dens Bestræbelser. Troeligen have vi, Kongens Mænd, søgt at efterkomme denne os glade Befaling, ved hvilken Grunden lægges til mange Tusindes forpøgede Velstand, og saa haabe, ved Guds Bistand, at vore Forslag, som Kongen har bifaldet, og vore Bestræbelser til det Beslutedes Iværksættelse, vil krones mange Aarhundrede igiennem med rig Velsignelse, at disse Amters Bønder ikke alene skal tælles blandt de meest velhavende, men ogsaa blandt dem, som ved meere, end nu almindelig, Oplysning udmærke sig ved Dyd, gode Sæder og Gudsfrygt.

Jeg seer den lykkelige Tid imøde, i hvilken man ved Børnernes Underviisning i alle Skoler vil ansee Forstandens og Hiertets Dannelse for vigtigere, end udenads Læsningen; den Tid, i hvilken man vel i Skolerne vil ansee Underviisningen i Religionen for den vigtigste; men ikke for at betage Børnene Tiden til at erhverve den Kundskab, som de behøve til at blive nyttigere og lykkeligere Mennesker i deres Kald.

Jeg seer den Tid imøde, i hvilken Udmarkerne ville ligne de vel giødede Tofter, de sure Enge og Moser ville være forvandlede til feede Haardbunds Enge, unyttigt Krat være bortryddet, nyttig Skov og Underskov omhyggeligen fredet, alt skadeligt Vand afgravet, alle Kampesteen brugte til varig Indhegning med Steengjerder; den Tid, i hvilken de udskiftede Bøndergaarde alle omgives med store veldyrkede Kaal-, Urte-, Humle- og Frugthauger, med Pile- og andre nyttige Træer; den Tid, i hvilken Kløver, Kartoffel, nyttige Roers Dyrkning ikke mere vil være en Sieldenhed; i hvilken Tienestekarlen vil sætte sin Ære i at være den skrappeste Arbejder, og Bonden at være den bedste Hosbond; den Tid, i hvilken Bønde og Huusmand begge ville være fornøiede med deres Tilstand, ikke misunde hinanden, men som Venner ved gien-sidige Tienester befordre den eene den andens Fordeel; den Tid, i hvilken ingen Fattig vil blive uhiulpen, og ingen

arbeidsføre Tiggere ville taales at omvanke [strefje omkring, red.]; den Tid, i hvilken Spinderokken, Væven og anden huuslig Vindskibelighed [arbejde, red.] vil fylde alle nu ledige Vinterdage.

Udskiftningerne og Udflytningerne, hvorved hver Bonde faaer sin Lod fri for alt Fællesskab ganske nær om Gaarden, ere nu saavidt fremmede, at i nære Aar ikkun lidet endnu vil staae tilbage. Man har ved disse Udskiftninger gjort den behagelige Erfaring, at der i Almindelighed paa Amtene findes 5 Tønder Land af bedste Jord... Og da det er den allernaadigste Hensigt, at alle skulle nyde godt af de Bondestanden i disse Amter tiltænkte Velgerninger, saa har Kongen tilladt, at alle de, som erholde Eiendom, og som have for lidet Tillæg, skal strax nyde et med deres mindre Jorder forholdsmæssigt Afslag i deres Afgifter. Hvorimod de Bønder, som ere i Besiddelse af mere Jord, ved Skiøders Erholdelse skal for deres Levetid, i Medhold af deres Fæstebreve, være forskaanede for højere Afgifts Svarelse...

Saa lykkelig, som endog endeel Bønders Tilstand, som Fæstebønder, er i disse Amter, saa vil den dog blive langt bedre, naar de erholde Eiendom; thi de blive derved forvissede om, at alle deres Forbedringer komme dem og deres Børn alene til Nytte, og opmuntres derved til fordoblet Arbeidsomhed. De kunne ikke mere frygte den Skiebne, som er overgaaet nogle af deres Brødre, i Tiden at skulde afsendes til Proprietairer, og da at tabe de Fordele, som de og deres Forfædre, som Kongens Bønder, hidindtil have nydt. Om Vanheld skulde træffe dem, kunne de, som erholde deres Gaarde skienkede til Eiendom, let paa Gaardene erholde det Laan, som de kunde behøve, uden Frygt for, at saadant Vanheld skulde fortrænge dem fra deres Hiem, da disse Amters lykkelige Beliggenhed imellem Residentsstaden og den nærsomste Købstad i Riget, og de taalelige Afgifter, de svare, giver, den sikke Forvisning, at Bøndergaarde ville komme i en høj Priis.

De kunne ikke frygte, ved Dødsfald at see deres Efterladte satte tilbage ved høie Fæster, som saa gode Gaarde ellers billigen maatte svare; men naar de svare deres Afgifter, og forrette det bestemte Hoveri, og ved Tiltrædelsen svare en ringe Kiendelse, saa ere de de roligste og lykkeligste Mennesker paa Jorden, hvis Lykke ingen dødelig kan eller tør forstyrre.

Denne er da ved disse lykkelige Udsigter een af de glædeste Dage for mig, i hvilken jeg fra Rentekammeret medbringer de første af Kongen understrevne Skjæder, og kan uddele dem til de Mænd, som ved deres Stræbsomhed have gjort sig fortiente til denne kongelige Gave.

Denne Dag giver Commissionen en riig Belønning for den uafbrudte Flid, som den har brugt til at bringe Tingene saavidt, at Begyndelse nu kan gøres med Skjæders Uddeeling ..

Guds Velsignelse have vi sporet i alle Foretagender, Øvrighed og meenige Mand; den vil vi og erkiende, og tilbede os fremdeles, og han vil vist gøre disse Bønder til et Exempel for Danmark, som af deres Brødre vil følges, og gøre den i fordums Tider miskiendte Bondestand til et arbeidsomt, et lykkeligt, et kiekt Folk, af hvis Velstand alle andre Stænders vil tage deres Udspring, paa hvis Troeskab og Mod Kongen kan lide, som paa det sikkerste Værn"

Overtro og landboreformer

Med de tyske brødre Grimm som forbillede udgav den danske folkemindeforsker J. M. Thiele (1795-1874) i løbet af 1800-tallet en række folkesagn fra det danske samfund. Nedenfor ses to kilder som afspejler at også landboreformerne satte sig spor i landsbysamfundets forestillingsverden:

"Genfærd på Alsted marker

Dengang jordlodderne skulle udskiftes i lige store dele, lokkede nogle af bønderne opmåleren til at tilgodese dem, hvilket han også gjorde til skade for naboerne. Men de skyldige fik dog til sidst straf for deres uærlighed. Nu må de om natten gå rundt på markerne i Alsted og måle deres egne uretfærdigheder på grænseskellene med gloende kæder og målestænger"

"Straffen for at flytte et markskel

Før jorden blev udskiftet, blev der i så tid anvist hver bonde så meget af jorden, som tilkom ham, og som mærke mellem hans og naboens lodder blev der rammet mærkepæle ned i skellet. Den, der flyttede disse mærkepæle, fik vel ikke altid sin straf for det, mens han levede, men når han var død, kunne han ikke få ro i graven, men måtte hver nat som straf pløje på det sted, hvor hans synd var foregået..."

J.M. Thiele: Danske folkesagn bd. 2" (ved Per Skar). Rosenkilde og Bagger. 1968. s. 103/102

Stavnbåndets ophævelse

Stavnbåndets ophævelse er om noget blevet symbolet på landboreformerne og på oplysningstidens frigørelse af bonden. Nedenfor optræder et uddrag herfra. Bemærk anvendelsen af begreber som rettigheder, personlig frihed, fædrelands-kærlighed mv. Det kan diskuteres og problematiseres, om der reelt set er tale om en fuldgyldig ophævelse af stavnsbåndet, idet kilden proklamerede, at de mænd som var fyldt 14, og endnu ikke havde aftjent deres tjeneste som soldat (jf. 4), skulle forblive på deres godser. Og at det nu er kongen og dermed staten, der står for udskrivningen af soldater. Måske var stavnsbåndets ophævelse i virkeligheden en omlægning og en centralisering af magten, hvor magt med forordningen overgik fra herremænd til konge.

"Da Bondestanden indbefatter den talrigeste Deel af Landets Indbyggere, og Statens Styrke, saavel i Hensigt til Forsvars-Væsenet, som den almindelige Velstand, fornemmeligen beroer på denne betydeligste Nærings-Stands Vienskabelighed, Mod og Fædrelands-Kierlighed; saa kunne Vi ikke gøre et for Os selv kiere og for det Almindelige gavnlige Brug af Vor Kgl. Myndighed, end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige Dyder; ved omhyggeligen at beskierme og med Kraft haandthæve Vore kiere og troe Undersaater af Bondenstanden i deres Rettigheder, især den personlige Frihed, som af ... Kong Friderich den Fierde i Fr. af 21. Febr. 702, ved den i nogle Provinser da brugelige Vorneds-Rets Ophævelse, er bleven den skienket, og som ikke mindre tilkommer denne, end de øvrige Stænder. Og da Vi have befundet, at det Stavnsbaand, som for nærværende Tid hefter Bønderne i ... Danmark ... har sin Grund i den Indretning ved Land-Milicen [dvs. landmilitsen, red.], at Jorddrotterne have været pligtige til at fremstille det til Krigshærenes Vedligeholdelse nødvendige Mandskab ... saa ville Vi allernaadigst fritage Jordegods-Eyerne fra at levere Folk til Krigs-Tiensten, hvilke herefter skal fordres umiddelbar, som en almindelig og personlig Pligt

imod Os og Fædrelandet.

I øvrigt erklærer Vi paa det høytideligste og ved Vort Kgl. Ord, at den Frihed ... stedse [skal] være uigenkaldelig og paa ingen Maade kunne svækkes eller indskrænkes.

1. Stavnsbaandet til Godserne skal aldeles ophøre fra 1. Januarii 1800 ...
2. Fra denne Vores Anordnings Bekiendtgørelse skulle alle de, som have opnaaet en saadan Alder, at de ikke kunne antages til Krigs-Tienesten, Strax gives Friheds-Passer...
3. Alt Mandkiøn af Bondestanden, som ved denne Frs. Udstedelse ey haver fyldt 14de Aar, skal ikke være bundet til Godserne længere ...
4. De, som ... have fyldt deres 14de Aar, skulle forblive paa de Godser, til hvilke de henhøre, indtil de have faaet Afsked fra Krigstiensten."

Schou, J.H.: "Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, IX Deel 1785-1788, 1795", s. 494-496

Frihedsstøtten

Ophævelsen af stavnsbåndet er blevet idealiseret på "Frihedsstøtten" fra 1792, hvor nedenstående tekst stadig kan læses.

"KONGEN BØD; STAVNSBAANDET SKAL OPHØRER, LANDBOLOVENE GIVES ORDEN OG KRAFT, AT DEN FRIE BONDE KAN VORDE KIEK OG OPLYST, FLITTIG OG GOD, HÆDERLIG BORGER, LYKKELIG".

Og; "KONGEN KIENDTE, AT BORGERFRIEHEDEN BESTEMT VED RETFÆRDIG LOV GIVER; KIERLIGHED TIL FÆDRELANDET, MOD TIL DETS VÆRN, LYST TIL KUNDSKAB, ATTRAÆ TIL FLID, HAAB OM HELD"

På selve soklen står blandt andet følgende: "FOR CHRISTIAN DEN SYVENDE, DE DANSKE OG NORSKE KONGE AF EENIGE OG TAKNEMMELIGE BORGERE"

Den økologiske revolution

Nedenfor optræder 3 uddrag fra Thorkild Kjærgaards bog Den danske revolution. 1500-1800: En økohistorisk tolkning. I det første uddrag anfægtes det traditionelle syn på 1700-tallet (men hvordan gør han dette?). I det andet uddrag sammenfatter Kjærgaard hele sit

syn på perioden 1500-1800 (men hvilken karakteristik giver han af perioden? Og hvad er hans hovedteori?). Og i det tredje uddrag har vi et eksempel, hvor fællesfagligheden mellem historie og biologi udfoldes. Det sidst angivne eksempel kræver kendskab til biologifaget og dets metoder.

"Der er næppe nogen samtidig eller for den sags skyld senere iagttagere, som ikke har ment, at verden ved begyndelsen af 1800-tallet havde forandret sig. Men dels har man opfattet forandringerne alt for snævert, idet man i reglen kun har tænkt på de iøjnefaldende forandringer i samfundslivet, dels er årsagen til forandringerne næsten udelukkende blevet knyttet til politiske begivenheder, indadtil landboreformerne, udadtil Amerikas uafhængighed, den franske revolution, og Napoleonskrigene. De dybere liggende strukturelle årsager, som leder ind på spørgsmålet om periodens økologiske, økonomiske, sociologiske, mentalitetshistoriske og politiske langtidsudvikling, har ikke fået den nødvendige opmærksomhed... Landbrugsrevolutionen (den grønne revolution), der gav større fødevareproduktion, og den industrielle revolution ('energi- og råstofrevolutionen'), der erstattede træ med kul og jern, fremstår som hinanden supplerende og gensidigt betingede udviklingsforløb." (s. 13)

"På længere sigt blev resultatet af befolkningstilvæksten og statens skattefinansierede civile og militære opbygning skovmangel, det vil sige energi- og råstofmangel, overgræsning, sandflugt, hydrologiske problemer og kvæggæst. Ser man på det svageste led i datidens danske økosystem, sandflugten, kan problemerne følges helt tilbage til 1500-tallets første halvdel. Man skal dog frem mod slutningen af 1600-tallet, før problemerne for alvor begyndte at brede sig. Men så var der heller ikke længere noget af tage fejl af, og havde Wolfgang von Utenhof [Frederik 1.'s kansler red.] besøgt Danmark i begyndelsen af 1700-tallet, ville han næppe i de ørkenagtige, flygende sandstrækninger, de vidtstrakte, ufremkommelige moser, de store overdrev med spredte træer og nedbidte buske og de oversvømmede marker, have kunnet genkende det sunde, frugtbare land, han var fortrolig med i 1520'erne og 30'erne. Ved midten af 1700-tal-

let var udsigterne for Danmark ikke gode. Skulle en kombineret energi-, råstof- og fødevarekrise af uoverskuelig rækkevidde undgås, måtte der gribes radikalt ind. Udviklingen i den primære produktionssektor måtte ændres, og de negative, selvforstærkende mekanismer måtte standes. Ørkenbildet og de hydrologiske (dvs. vandforhold red.) forhold måtte bringes under kontrol, landbrugsudbyttet sættes op, især på de enorme, lavtydende græsmarker og lyngheder. Endelig måtte landet sikres en stabil og tilstrækkelig forsyning af energi og råstoffer." (s. 30-31)

"Endelig var der vanskeligheden ved at fastholde landbrugsjordsens gødningskraft... Særlig kritisk var situationen for det i planteoptagelig form relativt flygtige kvælstof (N). Næsten overalt stod kvælstof i minimum og blev derved det plantenæringsstof, der fastlagde den grænse, som udbyttet under ingen omstændigheder kunne overskride (fig. 4). Den årlige N-tilførsel på den dyrkede (pløjede) jord, hvortil der blev brugt staldgødning, ca. 500 000 ha [hektar red.], var på ca. 30 kg pr. ha, svarende til 10-15 % af det gennemsnitlige årlige N-tilskud til den danske landbrugsjord i 1980'erne. De i forhold til det pløjede areal meget store græsmarker, ca. 1900 000 ha, hvortil kom store strækninger med lynghe, modtog ikke noget N-tilskud i form af staldgødning. Tværtimod måtte disse arealer via græsning, hø- og lyngbjergning og ved regulær afskræling af overfladen levere et næringsstoftilskud til de pløjede marker. Kvælstoftilførselen til græsningsarealerne var ca. 20 kg årlig pr. ha, stammende fra atmosfæren (planteoptageligt N frigives blandt andet ved lynnedslag), fra naturligt forekommende kvælstofdannende mikroorganismer, og fra N-binding gennem spontant voksende bælgplanter.

Samspillet mellem de nævnte forhold betød, at landbrugsproduktionen var lav set med nutidige øjne. ... ca. 10% af hvad man i 1930'erne avlede på en jævnt god kløvergræsmark. Men hvad værre var, produktionen var ikke bæredygtig, det vil sige den var økologisk selvdestruktiv..."

Kjærgaard, Thorkild: "Den danske revolution. 1500-1800: En økohistorisk tolkning". København. Gyldendal 1991. s. 13/30-31/26

Den økologiske revolution og vores samtid

Efter redegørelserne for de målbare faktorer ved den økologiske revolution vender Kjærgaard sig i bogen Den danske revolution. 1500-1800: En økohistorisk tolkning til en kritisk analyse af enevældens betydning for den økologiske krise og den grønne revolution. Her trækker Kjærgaard linjer helt op til vore dage i et historisk funderet frontalangreb på sin samtid. Man kan overveje på hvilken måde Kjærgaards egen politiske tendens kommer til udtryk?

"Først i slutningen af 1970'erne blev presset fra en voksende mellemklasse – præget af narcissistiske strømninger, der på deres side må ses som forlængelsen af det sene 1700-tals individualisering og privatisering af det enkelte samfundsmedlem – så stærkt, at det sprængte den solidariske velfærdsstat. Hermed åbnedes vejen for et individualistisk-liberalistisk dereguleret konkurrencesamfund med stigende sociale forskelle. Et samfund, der i flere henseender kan minde om det, som bestod i tiden mellem landboreformerne og velfærdsstatens grundlæggelse... dengang da folk ligesom nu trak på smilebåndet, når man taler om, at der skulle være arbejde til alle.

Efter det lange mellemspil med den regulerede velfærdsstat ser det nu ud til, at det politiske system, som gennemføres med reformerne sidst i 1700-tallet, definitivt sejrer. Over for statsmagten står en atomiseret, narcissistisk befolkning, som er så opslugt af alles kamp mod alle, at den ganske har tabt interessen for samfundslivet. Dette aflæses i det faldende engagement i samfundets fællesanliggender, som blandt andet den aftagende opslutning om fagforeninger og politiske partier er udtryk for. Også den stigende accept af et smalt, formelt demokratibegreb må ses i denne sammenhæng."

Kjærgaard, Thorkild: "Den danske revolution. 1500-1800: En økohistorisk tolkning". Gyldendal 1991. s. 228